

भारतीयविद्या ग्रन्थावलि. ग्रन्थांक ७

सिद्धसेन दिवाकर कृत

वेदवादद्वात्रिंशिका

भाषार्थनिवेचक

पं० श्री सुखलालजी संघवी

[भूतपूर्व भारतीयदर्शनशास्त्राध्यापक, गुजरातपुरातत्त्व मन्दिर, बहमदाबाद;
प्रधान जैनदर्शनार्थ हिंदु मुनिकर्मिणी, बनारस, तथा सामान्य दर्शन-
शास्त्राध्यापक, भारतीय विद्या भवन, मुंबई]

[भारतीय विद्या—भाग ३, 'सिंधी स्मृति ग्रन्थ' मांथी उद्धृत]

प्रकाशक

प्रो० जयन्तकृष्ण ह०, देवे, एम्. ए., एल.एल. बी.

भोजपुरी रजिस्ट्रार

भारतीय विद्या भवन—मुंबई

वि. सं. २००१] मूल्य Rs. 1/- [ई. सं. १९४५

भारतीय विद्या ग्रन्थावलि

—प्रकाशित पुस्तक—

- १ विमुद्दिमग—बुद्धपोषाचार्यकृत पालीभाषामय महाग्रन्थ मू.
संपादक—अप्पारक श्रीपुत्र धर्मानन्द कोसंघी १२-०-०
- २ भरतेश्वर बाहुवली रास—गुजराती भाषामयित प्राचीनतम पद्यकृति
संपादक—भाषार्य श्री त्रिनवित्तपजी गुंनि ०-८-०
- ३ ज्ञानदीपिका—देवबोधाचार्यकृत महाभारत उद्योगपर्वव्याख्या ।
संपादक—डॉ. एल. के. दे. एम्. ए., पीएच. डी. डादा मुनिवर्मा १-०-०
- ४ भगवद्गीता भारतीयदर्शनानि च—भगवद्गीतासम्यन्ध विषयक १० संस्कृत व्याख्यान
व्याख्या—म० म० श्रीभक्तकृष्णदासी बलकृष्ण मुनिवर्मा २-१२-०
- ५ गुजरातीस्वरव्यंजनप्रक्रिया—प्रो. एल. टनरकृत आंग्ल-भाषानिबन्धानुवाद
अनुवादक—अप्पारक श्रीपुत्र केसवराम का. दासी १-४-०
- ६ चन्द्रलेखा—कदवास कविकृत सट्टक
संपादक—डॉ. ए. एन्. उपाध्ये, एम्. ए., पीएच. डी ६-०-०

प्रतिष्ठान

भारतीय विद्या भवन

हारवे रोड, मुंबई ७

કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિક

✽

સિદ્ધસેન દિવાકર જૈન સંપ્રદાયમાં સહુ જ મોટા અને સર્વે પ્રથમ સમર્થ દાર્શનિક વિદ્વાન્ મર્દે ગયા છે. સાપ્રદાયિક इतिहास, તેમને અધિલ ભારતવર્ષવ્યાપી વિક્રમ સંવત્સરના પ્રવર્તક, શાકારિ સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન અને તેના ધર્મપ્રવોધક આચાર્ય થતાં છે. એક સહુ પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત સુમાપિતા જેમાં ધન્વંતરિ, કૃષ્ણક, અમરસિંહ અને કાલિદાસાદિ નવ વ્યક્તિયોને, વિક્રમની સમાના નવ રસો તરીકે વર્ણનામાં આવી છે તેમાંના 'કૃષ્ણક' તે એ સિદ્ધસેન દિવાકર છે, એમ અનેક વિદ્વાનોનું પ્રામાણિક મન્તવ્ય છે. એ વિક્રમ તે નોગ અને ક્યારે મર્દે ગયો તેનો હરી, इतिहास દર્શિ, સર્વમાન્ય નિર્ણય થયો નથી અને તેથી તેના સમય સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરનો સમય-નિર્ણય પણ હજી અનિશ્ચિત જ કહી શકાય. છતાં તે વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાની સમાપ્તિ પહેલાં ક્યારેક મર્દે ગયા છે એટલું તો નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય તેમ છે.

જૈન સંપ્રદાયના—સાસ કરીને શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના પૂર્વાચાર્યોમાં તેમનું સ્થાન ઘણું ઝંડું અને મોટું છે. તેઓ એક મહાન્ દાર્શનિક અને સમર્થ શાસ્ત્રચાર મર્દે ગયા છે. કવિ તરીકેની તેમની પ્રવિષ્ઠા પણ ઘણી મોટી છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાના સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણમાં, એક સ્થાને વ્યાકરણ પ્રયુક્ત ઉદાહરણમાં મળે છે કે 'મનુ સિદ્ધસેનં કવયયઃ'—અર્થાત્ કવિયોમાં સિદ્ધસેન શ્રેષ્ઠ છે. બીજે એક સ્થળે હેમચન્દ્રસૂરિ, સિદ્ધસેન સૂરિની સ્તુતિરૂપ કામ્યરૂપિની પ્રશંસા કરતા કહે છે કે 'હ સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્યાઃ।' इत्यादि । સિદ્ધસેનની પ્રતિભા બાદિનો પરિચય આપનાર એક વિશિષ્ટ હેલ, ભારતીય વિદ્યાના પ્રસ્તુત (૧) ભાગમાં જ, અન્યથા પૃષ્ઠ ૧-૨૦ ઉપર, પશ્ચિમચર્ય ધ્રુમલજ્ઞાલગીમી પ્રકાશિત છે, જેના અવલોકનથી, એ સૂરિના પાશ્વિલ્ય બાદિનો મારો પરિચય પાઠકોને પ્રાપ્ત થશે.

એ હેલમાં પશ્ચિમચર્ય, સિદ્ધસેનાચાર્યની 'વેદવાદદ્વાત્રિશિકા'નો પણ યોગ્યક પરિચય આપ્યો છે. એ દ્વાત્રિશિકા સરેશ્વર, સમુચય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, એક સહુ શૂદ્ર અને ગમ્ભીર અર્થપૂર્ણ રચના છે. દાર્શનિક અને સાહિત્યિક વિદ્વાનોને એનો કશો પરિચય અद्याપિ પ્રાપ્ત થયો નથી. એનો માત્ર પણ સમજનો સહુ કઠણ છે. જૈન અને વેદવાદના નિગૂઢ તત્ત્વોનો જેમને પરિપૂર્ણ પરિચય નથી તેમને પ્રસ્તુત દ્વાત્રિશિકાનું કાંઈ પણ રહસ્ય કઢી શકે તેમ નથી. એજ કારણથી મને લાગે છે કે આજ સુધી કોઈ પણ જૈન વિદ્વાને, એના ઉપર કહી ટીકા-ટિપ્પણી આદિ કરી લાગતી નથી. ઘણા સમયથી મારી રૂચ્છા હતી કે પશ્ચિમચર્ય એ દ્વાત્રિશિકાના અર્થ ઉપર કાંઈક પ્રધાન પાડે. એના જેવો જૈન દાર્શનિક અને સાહિત્યિક મર્મજ્ઞ વિદ્વાન્ જૈન સમાજમાં અન્ય બીજો કોઈ બાજે મારી દર્શિમાં નથી. જૈનેતર ધર્મમાં પણ કોઈ હસે કે કેમ તેની મને શંકા છે. એના મનમાં પણ એ દ્વાત્રિશિકાના ગંભીર સ્વર્ણોનું ચર્ચણ ઘણા સમયથી ચાલ્યાં કરતું હતું. 'ભારતીય વિદ્યા'ના પ્રસ્તુત ભાગમાં, સિદ્ધસેનાચાર્ય વિષયક ઉક્ત લેલ લલ્યા પછી, અને પ્રસ્તુત ભાગને, અમારા વતેના સમાન સદ્ગ્રામક, શિશ્વરદ અને સદ્ગ્રામ સજ્ઞ સ્વર્ણવાસી

† ધન્વંતરિ-કૃષ્ણકામરસિંહ-સહુ-કેશલમદ-પટશર્કરકાલિદાસ. ।

સ્વામી વરાહમિહિરો નૃપવેસ્ત્રમાર્ગ રત્નાનિ ચે શરત્ચિદ્રંશક્રિતમસ ॥

વાત્રુ ધી વહાદુરનિહત્રી મિષીના પ્રથમ વાર્ષિક 'સ્મૃતિ ગ્રંથ' તરીકે, પ્રસિદ્ધ કરવાની માધ્યમ રચના થયાં પછી, આ સ્મૃતિ ગ્રંથ માટે જ, પશ્ચિમીય એ દ્વાવિશિષ્ટના માત્રાઈ વિષે અભ્યાસીમાં પોતે લેવલે વાચન-ચિન્તન-મનન થયું હતું તેના કારણે, પ્રસ્તુત નિબંધ સત્તાવાનો વપક્રમ થયો અને તે આ સ્મૃતિ મિશ્રાનો દ્વાવમાં ઉપસ્થિત થાય છે. આમાં છે કે અભ્યાસી થયે અને મનનર્થક વિશિષ્ટ અભ્યાસ થયો અને પશ્ચિમીયના પ્રતુર પ્રયાસને પલેપ્રતી બનાવશે તથા દનાંથી થીંગે મધ્ય પ્રમેયો થીથી થાવના પ્રયત્નમાં થશે."

મિદમેન દિસારના થીથી થયે આથી અનેક દ્વાવિશિષ્ટઓ છે, કે પ્રસ્તુત દ્વાવિશિષ્ટની જેમ જ થુજ થાંનીર અને અપેદુર્ગ છે. કાંઈય, યોગ, થાંવિષ્ટ આદિ અનેક મનોના મન્ત-મ્પોની એ દ્વાવિશિષ્ટઓમાં આવી જ રીતે મિગુર થાં થાવામાં આવી છે. એ થથી દ્વાવિશિષ્ટ-ઓ ઉપર થયે આ સ્મૃતિનું માર્ગરોધક મિદેકન થાય તો તે અભ્યાસીઓને થુજ ઉપસોની અને કેદલાવ વિશિષ્ટ પ્રમેયોનું મૂલ્ય જ્ઞાન કરાવનાર થાં પડે હેમ છે.

હું રાગું છું કે પશ્ચિમીયના દ્વાવે એ અભ્યાસ દ્વાવિશિષ્ટઓ ઉપર થયે આનું સમર્થક મિદેકન સવાઈને નિષ્કટ મતિભામાં પ્રદાન થાય.

મિષીના મનમતની
પ્રથમ થાઈનિય
તા. ૭-૭-૪૫

- જિન વિજય મુનિ

સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત વેદવાદદ્વાત્રિંશિકા

*
વિવેચક-પણ્ડિતપ્રવર શ્રીમુખલાલજી સંઘવી

*
પ્રાસ્તાવિક

અહીં જે ઘટ્ટીશીતું વિવેચન કરવા પાછું છે તે ઘટ્ટીશી સેના નામ પ્રમાણે વૈદિક પરમ્પરાના તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી છે. સિદ્ધસેન દિવાકરે જૈન પરમ્પરા સાથે સાસ સમ્બન્ધ ધરાવનાર વિષયો ઉપર જે જે કૃતિઓ રચી છે તે ઘટ્ટી સૌ તેમણે જૈન દીક્ષાના સ્વીકાર પછી જ રચી હોવાનો સંભવ છે. કેમ કે તેઓ જન્મથી અને સંસ્કારથી બ્રાહ્મણ-પરમ્પરાના હોઈ જૈન સંઘમાં દાસલ થયા પહેલાં જૈન-પરમ્પરાને લગતું જંઙ્ગ અને પ્રમાવક કૃતિનિર્માણ કરી શકે પૂં જ્ઞાન ભાગ્યે જ મેલવી શકે. પરંતુ તેમની જે જે સંસ્કૃત-કૃતિઓ જૈનેતર વિષયો ઉપર કે સર્વસામાન્ય વિષયો ઉપર છે તે તેમણે જૈનદીક્ષા સ્વીકાર્યા પહેલાં જ રચી હોય એવો સંભવ છે. એ ગમે તેમ હો, છતાં બ્રાહ્મણ પરમ્પરા પ્રમાણે સિદ્ધસેનને નાની ઉમરથી જ વેદો, ઉપનિષદો, ગીતા અને પુરાણોનું ચલચલ અભ્યસન અને પરિશીલન હતું, એ બાતની સાક્ષી તો પ્રસ્તુત વેદવાદદ્વાત્રિંશિકા એકલી જણ પૂરી પાડે છે. સિદ્ધસેનમાં કવિત્વ અને પ્રતિભાના ગમે તેવાં સ્ફુટ ઘીંજો જન્મ-સિદ્ધ હોય પણ જો તેમનું માનસ વેદ-વેદાન્ત આદિ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના અભ્યસન અને પરિશીલનનમ્બ સંસ્કારોથી ઉમરાતું ન હોય તો, તેઓ કદી પણ વૈદિક ભાષા, વૈદિક છન્દ, વૈદિક શૈલી અને વૈદિક રુપકો તેમ જ કવચનાઓ દ્વારા વેદ તેમ જ ઉપનિષદગત માન્યતા કે તત્ત્વજ્ઞાનને આ એક જ ઘટ્ટીશીમાં આટલી સફલતાથી પ્રસિદ્ધ કરી શકત નહીં.

પ્રસ્તુત ઘટ્ટીશીતું વિવેચન કયાં પહેલાં એ જણાવતું જરૂરી છે કે એમાં સિદ્ધસેને સામાન્યરૂપે કયા વિષયનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. જો કે ઘટ્ટીશી ઉપર કોઈ ટીકા કે નાતું પણ ટિપ્પણ નથી પડેલે સિદ્ધસેનનો સિદ્ધિસિદ્ધિ અર્થ જાણવાનું સાધન માત્ર મૂલ ઘટ્ટીશી જ છે. પરંતુ આ ઘટ્ટીશીની તુલના જ્યારે વેદના મત્ર, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદભાગ સાથે તેમ જ ગીતા આદિ હવર વૈદિક મનાતા ગ્રંથો સાથે કરીએ છીએ, ત્યારે એનો સામાન્ય ભાવ શો છે એ જણાવવા વિના રહેતું નથી.

પ્રસ્તુત ઘટ્ટીશીતું હાર્દ સમજવા સ્વાતર ઉપર સૂચવેલ ગ્રંથો સાથે તેની પુનઃ પુનઃ તુલના અને વિચાણા કરવા જ્યાં મારા મન ઉપર એકંદર એવી છાપ પડી છે કે સિદ્ધસેને પ્રસ્તુત ઘટ્ટીશીમાં મુલ્યવર્ણને સાંખ્ય-યોગના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી મદ્ધ અથવા ઔપનિષદ* પુરુષનું ઘર્ણન કર્યું છે. પ્રસ્તુત ઘટ્ટીશીતું પ્રત્યેક પદ, પ્રત્યેક પાદ કે વદ્ધત

* મદ્ધ શબ્દના અનેક અર્થોની પેઠે પુરુષ શબ્દના પણ અનેક અર્થો છે. તેમાંથી શ્વેતા-ધત્વત્માં પ્રયુક્ત 'ત્રિવિધ બ્રહ્મનેતદ્' (૧.૧૨) એ પદ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. પ્રધાનાત્મક મોત્ય મદ્ધ, જીવાત્મરૂપ મોક્ષ મદ્ધ અને દેશ્વરરૂપ પ્રેરક મદ્ધ— એ ત્રિવિધ મદ્ધ છે. અને એ જ ત્રિવિધ મદ્ધ તે ગીતા (૧૫.૧૯, ૧૭)ના તાર પુરુષ, અક્ષર પુરુષ અને પુરુષોત્તમ એ ત્રિવિધ પુરુષ છે. તેમાંથી જે પુરુષોત્તમરૂપ અક્ષિત મદ્ધ છે, જેને સેશ્વર સાંખ્યના પુરુષ-
૨.૧.૨૦.

પ્રત્યેક વિષા જોતાં એમ છામે છે કે મિદ્ધેનના હિમાનમમાં કોઈ એક જ વૈદિક પ્રન્થ રમમાળ મધી, તેમ છતાં એ વન દેશાય છે કે તત્ત્વજ્ઞાનને છાતાં જે પ્રાચીન ઉપનિષદો છે અને મધ્ય-માસગમાં તત્ત્વજ્ઞાનને છાતાં જે પ્રમિદ્ધ સૂત્રો છે તે વધામાંથી શેતાશતર ઉપનિષદનો પ્રમાણ કવિ માનસ ઉપર વધારે પ્રમાણમાં પડેલો છે । એ મત છે કે શેતાશતર ઉપનિષદ માત્ર વાનુપત્ત સમ્પ્રદાયને અનુમતી રણાણ છે ઉધારે પ્રસ્તુત વગ્રીતી માત્ર વાનુપત્ત સમ્પ્રદાયમાં રદ ન રહેતાં પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિવાદનો વળ આપ્ય છે છે ।

સાંલ્પના વિકાસની મૂમિકાઓ ।

આમ આ વગ્રીતીમાં ઔપનિષદ પુરુષનું સાંલ્પ-યોગ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રવિદ્યા અને પરિમાણ દ્વારા પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિરૂપે વર્ણન વળતું હોવાથી વગ્રીતી અને તેનું વિવેચન સરલતાથી સમગ્રી શકાય વટલા માટે પ્રાધ્નાત્મિકરૂપે સાંલ્પ-યોગ તત્ત્વજ્ઞાનનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તેના વિકાસક્રમ પ્રમાણે અગ્રે દર્શાવતું આપદયક છે ।

સાંલ્પ પરમ્પરાના પ્રચારને છાતાં વિચારના છુટાં છુટાં વળગોનો મુનિશ્ચિત કાલક્રમ દર્શાવયો એ કામ ગમે તેને વાલે વળ વાચ્ય મધી । તેમ છતાં માનવબુદ્ધિના વિકાસની મૂમિકાઓના વિધારને ધોરણે અને છુટાં છુટાં સાહિત્યિક પુરાણાઓ ઉપરથી વંધાતી કલ્પનાને આધારે આપણે તે પરમ્પરાના તત્ત્વજ્ઞાનની મૂમિકાઓનું પીંચાંવર્પ ટીક ટીક વિચારી શકીએ છીએ । વનર વિશાલ અર્થમાં સાંલ્પ પરમ્પરા ધીઝી કોઈ વળ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની પરંપરા કલ્પાં વધારે પ્રાચીન અને વ્યાવક છે । પ્રાચીનતા કો વટલા ઉપરથી વળ સિદ્ધ છે કે તેના જેટલા કલ્પો પ્રાચીન ભારતીય પ્રાધ્નાત્મમાં મળે છે તેટલા કલ્પો ધીઝી વળે પરમ્પરાના મળતાં નથી । તેની વ્યાવકતાનો વળાલ યો વટલા ઉપરથી આવી શકે તેમ છે કે વેદ, ઉપનિષદ, મહામાય, ગીતા, પુરાણ, વૈષ્ણવ, કાષ્ઠ-આટક આદિ સંસ્કૃત વાક્યપ્ર નથા સંત સાહિત્ય અને પૈન-ચૌદ પરમ્પરાના પ્રાચીન પ્રન્થો એ વધામાં એક અવધા ધીઝારૂપે ળોડા વધવ્યા પ્રમાણમાં સાંલ્પ પરિમાણ અને સાંલ્પ તત્ત્વજ્ઞાન નજરે વળ્યા વિના રહેતાં નથી । વટલું જ નહીં વળ પ્રાચીન ઔપનિષદ ચિંતન કે દર્શન અને વૌદ્ધદર્શનની મૂમિકા તેમ જ વૈષ્ણવ-શૈવ આદિ આગમાવલમ્બી પરમ્પરાઓ અને ઉત્તરકાલીન વેદાન્તની મધી જ પરમ્પરાઓની મૂળ મૂમિકા સાંલ્પ પરિમાણ, સાંલ્પ પ્રવિદ્યા અને સાંલ્પ વિચારમી જ ધમ્પાણી છે ।

એમ છામે છે કે સાંલ્પવિચારનો પ્રથમ સ્તર ઔત્તિક જગત્ અવધા પ્રકૃતિના સ્થૂલ-માગને અવલમ્બી ધમ્પાઓ દત્તો, જે એક અવધા ધીઝારૂપે ધાર્વાકને નામે અગર ઔત્તિકવાદને નામે આલ ળમી સાહિત્યમાં સચવાઈ રલ્પો છે । આ સ્તરમાં પ્રવૃત્તિનું

વિશેષ કહેલ છે તેનું જ વગ્રીતીમાં મુલ્યવળે વર્ણન છે, આ વલુ ૩૧મા વધના 'તેનેદં પૂર્ણ પુરુષેણ સર્વમ્' એ વાદથી સ્પષ્ટ સ્વિત ચાલ છે । એ જ પુરુષ ઔપનિષદ છે । ઉપનિષદ કાલના સમગ્ર ચિંતનના પરિણામરૂપે જે એક સત્ત્વજ્ઞ ચેતન તરવ સિદ્ધ વળું છે તે જ ઔપનિષદ પુરુષ છે । એ તરવને ઔપનિષદ વિશેષવ મૂહદારણ્યક (૧.૧.૨૬)માં આપેલ છે તે એમ સ્વચે છે કે ઉપનિષદના ચિંતન વહેલા વળું ચેતન તરવ મુનિચિત્તરૂપે સિદ્ધ વળું ન રહ્યું અને આ તરવની માન્યતા ઉપનિષદને જ આમ્પતી છે ।

જરૂર રહે છે કે વ્યક્ત કર તાત્ત્વમય પુરુષ અને અવ્યક્ત અક્ષર પ્રકૃતિમય પુરુષની વચ્ચે માન્યતાઓ વચ્ચે પુરુષ કે આત્મામાં અનુભવાતા જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ આદિ ગુણો વ્યક્ત ક્ષણત્વના તેમ જ અવ્યક્ત-પ્રકૃતિ ઠરવના જ છે એમ મનાવું, અને આ માન્યતા પણ સાંસ્કૃતિક વિદ્યાના આગળ ગમે તેટલો વિકાસ થયો છતાં તે તેના તાત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્પષ્ટરૂપે સ્વ-ચાણી મળે છે । સાંસ્કૃતિક જ્ઞાનને જ્યારે પ્રકૃતિથી પૃથક્ અને સ્વતંત્ર પુરુષનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું ત્યારે પણ તે પોતાની જૂની જ માન્યતાને તો ચઢતી જ રહ્યું કે જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ, ધર્માધર્મ આદિ ગુણો કે ધર્મો જ પુરુષના ગુણો નથી પણ તે તો અવ્યક્ત કે પ્રકૃતિના કાર્ય પ્રપંચમાં જ આવી જાય છે । કેમ કે તે પ્રાકૃત અન્તઃકરણના જ ધર્મો છે । અપ્રાકૃત ચૈતન્યવાદની ભૂમિકાને અવલગની વિચાર કરનાર દર્શનો પૈકી જૈન અને ન્યાય-વૈશેષિક દર્શને જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ, ધર્મ-અધર્મ આદિ ગુણોને પ્રાકૃત ભૂમિકાથી બહાર આપી અપ્રાકૃત સ્વતંત્ર ચૈતન્ય ઠરવમાં સ્થાન આપ્યું, તેમ છતાં પણ અપ્રાકૃત ચૈતન્યવાદની ભૂમિકાને સ્પર્શી વિચાર કરનાર સાંસ્કૃતિક દર્શનો તો તે ગુણોને પ્રાકૃત જ માન્યા અને અપ્રા-કૃત ચૈતન્યમાં તેના અસ્તિત્વનો સંભવ નિષેધ કર્યો । આ મૌલિક મતભેદનું ધીન મારી કલ્પના પ્રમાણે સાંસ્કૃતિક જ્ઞાનના ઉપર વળેલી વ્યક્ત તાત્ત્વમય અને અવ્યક્ત પ્રકૃતિ-મય પુરુષની કે દ્વિતીક ભૂમિકાઓમાં સમાવતું છે । કેમ કે જો જૈન, ન્યાય-વૈશેષિક આદિ દર્શનની પેટે સાંસ્કૃતિક દર્શનમાં અપ્રાકૃત આત્મતાવની ભૂમિકા પડેલી જ રહે તો તેમાં પણ જ્ઞાન, સુખ-દુઃખાદિ જ આત્માના જ સ્વાત્ત્વ અને છે રીતે જ પ્રાકૃતમાનવી અપ્રાકૃત આત્માનું વિલક્ષણત્વ વર્ણવવામાં આવત; અને તે ગુણોને પ્રાકૃત અન્તઃકરણના માન-વાની જરૂર રહેત જ નહીં ।

અવ્યક્ત પ્રકૃતિ જ અ પુરુષ કે ચૈતન્ય છે એમ મનાવા છતાં છતાં જ્ઞાન વાદ તે ભૂમિકા મામે પણ પ્રમ થવા છતાંયો કે મળે વ્યક્ત કરતાં અવ્યક્તનું સ્થાન કંઈ હોય પણ છેવટે તો તે પણ વ્યક્તનું કારણ હોવાથી વ્યક્તકોટિનું પડેલે મૌલિક અને જદ જ છે । અને જો તેમ હોય તો પુરુષ, આત્મા કે ચૈતન્ય પણ મૌલિક કે જદ જ મિટ્ટ થાય । પડેલે જ જદ આત્મામાં ચૈતન્ય ક્યાંથી સંભવે ? અને જો અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં ચૈતન્યનો સંભવ માનવામાં આવે તો તેના પ્રપંચરૂપ વ્યક્તમૂલોમાં પણ ચૈતન્ય માતવું પડે । અને જો વ્યક્ત સ્વીકારવામાં આવે તો અત્યંત મૌલિક ચૈતન્યવાદ જ પડેલ થાય । તેની સ્થિતિમાં અવ્યક્ત પ્રકૃતિમય પુરુષની કલ્પના નકામી કેમ ન ચલાય ? આવા પ્રશ્નના સુહાસની વિચારણામાંથી સ્વતંત્ર ચૈતન્યવાદની નવી ભૂમિકા સાંસ્કૃતિક જ્ઞાનમાં આવી હોય તેમ કહે છે । હવે તો સાંસ્કૃતિક વિચારોનું અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી આગળ થવી એક ચીજ તરફ સ્વીકાર્યું, જે મનાવું તો પ્રકૃતિની પેટે અવ્યક્ત, પણ તે તેના કારણ પરિભાવું અને વિલ-ક્ષણ કલ્પાયું । તે તરફ પડેલે સ્વતંત્ર અને પ્રકૃતિથી પૃથક્ થતું ચૈતન્ય તરવ । આ સાંસ્કૃતિક જ્ઞાનનાની ધીરજી ભૂમિકા છે, જે આજ હમી સાંસ્કૃતિક જ્ઞાન અને તદનુસારી ધીરજા થવા દર્શનોમાં પ્રધાનપદે રહી છે । આ ભૂમિકામાં વ્યક્ત કલ્પાયું છે કે ચૈતન્ય જ પ્રકૃતિ કે તેના વ્યક્ત કાર્યોમાં હોઈ શકે નહીં । તે ક્યાંતો જદ અને મૌલિક કોટિના છે । ચૈતન્ય જ તેની ઘટાતરી નક્કુ છે । અને તે જે ઠરવમાં હોય તે જ ચૈતન્ય, પુરુષ અને આત્મા સર્વ રીતે હોઈ શકે । અવ્યક્ત પ્રકૃતિ અને તેના વ્યક્ત કાર્યો ગમે તેટલાં ક્રિયાશીલ

अने परिणामजनक होय, छातां ए बधाने वटस्थ अने अलिप्तमावे मूंभी प्रेरणा आपनार चेतन तत्त्व ए सो साव स्वतंत्र अने जुहुं ज छे । अने ते ज तत्त्व बालविक रीते पुरुष के आत्मा नामने पात्र छे । आ रीते ब्यारेक ब्यक्त ब्यारेक अप्यक्त-प्रकृति अने ब्यारेक तेधी पर चेतन तत्त्व, एम प्रणे भूमिकाओमां पुरपनी कल्पना उत्तरोत्तर भागळ वधती गई । सांख्य तत्त्वज्ञाने ब्यारे अप्यक्त-प्रकृतिनी कल्पना करी हती त्यारे तेणे तेने परिणमनशील छातां अज-अजन्मा अनादि के नित्य मान्युं हतुं । एण हवे ब्यारे तेणे पुरुष तत्त्व साव जुहुं स्वीकार्युं त्यारे तेने केतुं मानवुं, ए प्रश्न उद्भव्यो अने तेना उत्तररूपे एम मनानुं के स्वतंत्र चेतन तत्त्व ए मात्र प्रकृतिना जेतुं अजन्मा अनादि के नित्य ज नथी एण ते वो कृत्स्न मुदां छे । एटले जेम ते उत्पन्न धनुं नथी तेम तेनामांथी कोई आविर्भाव एण धतो नथी । प्रकृति नित्य छातां प्रसवशील होवाथी अजा छे । ब्यारे स्वतंत्र कल्पाएल चेतन प्रसवधर्मां नही एण वटस्थाने प्रकृतिना प्रसवतुं निमित्त के तेना प्रसवनो साक्षी होवाथी ते सावा धर्ममां पुरुष-प्रेरक अने अज एण छे । ब्यारे आ धीजी भूमिकामां स्वतंत्र पुरुष तत्त्वनी कल्पना धई त्यारे मानसिक भूमिका प्रमाणे प्रत्येक देहे प्रत्येक जुदो पुरुष एवो पुरुषबहुत्ववाद ज हतो । ते बखने भद्वैत के एक पुरुषनी कल्पना अववरी ज न हती ।

धीनी बाहु अनेक टोळाओमां धईचाएल अनुपम जातिमां पोतपोवना बनुंलने मातृक आवे पुरी ठरेह ठरेहना देवदेवीओनी पौराणिक अने धौकिक कल्पनाओए अंश मूळ नाक्यां हवां । कोई एण तत्त्वज्ञ सहेलाहसी ए देवदेवीओनुं स्थान नाबूद करी शके तेम न हतुं । एटले तत्त्वज्ञाने एण पोवना चिंतनक्षेत्रमां ए देवदेवीओनुं स्थान गोटव्या विना थाले तेम न हतुं । दरेक टोळी पोवना ज हट अने मान्य देव के देवीने करता-धरता मानवी । जे टोळी प्रभावशाली बने तेनो हट देव एण सैदलो ज प्रभावशाली बनवो । आ उपलपायलनी किवा लांबा बखतयी धारती हती, अने तेथी तत्त्वज्ञानी मूंसवण एक रीते बधती अजो । तत्त्वज्ञ ते बखते एम कहेवानुं तो साह्य करी शके तेम हतुं ज नही के कोई करता-धरता छे ज नही । एण तत्त्वज्ञानी प्रतिभामां एक तत्त्व प्रकाशित घडानो अवसर पाकी गयो हतो । सेथी कोई अग्रतिम प्रतिभा अने साहसबाळा चिंतके विचार प्रकट कपो के अनेक देव अने देवीओ होय वो ते परिमित शक्तिवाळा ज होइ शके जेवा के तेना अनुपायीओ । अने जे सर्व नियामक, सर्व शक्तिमात्र न होय ते खरो के महान् देव तो न ज होई शके । एटले सर्वतुं नियंत्रण करनार एवो एक ज महान् देव के देवाधिप छे के जेना नियमन प्रमाणे आनुं विश्वचक्र चाले छे । आ महेश्वरी कल्पना सांख्यतत्त्वज्ञाने जाते ऊमी करी होय के पछी बीजा पासेथी तेणे स्वीकारी होय एण ते सांख्य तत्त्वज्ञाननी खास चोधी अने ऐह्यी भूमिका बनी रही । ईश्वर तरीके जे तत्त्व स्वीकारातुं सेचेनरूप ज होय ए तो स्वाभाविक हतुं । एण बीजा चेतनो करता ईश्वर चेतननी विशेषता स्वीकारवामां न आवे तो तेथी साम्यवानो बसो अर्थ ज न रहे । एटले सांख्य चिंतकोए ईश्वरने चेतन मान्या छातां जेतुं स्थान बीजा चेतनो करतां चदिभानुं कल्प्युं । बीजा चेतनो कृत्स्न छातां प्रकृतिना पातानी असर ठळे आवे अने ब्यारेक ए अमरपी दूदे एण खता; परन्तु ईश्वर चेतन तो

કદી એ પાત્રનો સ્વાર્ગ અનુમદે જ નહીં અને તેથી છુને એ પાત્રની છુટવાપણું પણ ન હોય । આ ત્રિવિધ પુરુષ કે ઈશ્વર તે જ યીજામાં^૧ જર્ગલાણ્યા પુરુષોત્તમ અને પરમહમ અને તે જ યોગસૂત્રમાં^૨ પ્રતિસાદિત પુરુષવિશેષ । આ રીતે સાંસ્કૃતિકજ્ઞાનની ચાર મૂલિયાઓ પટિત થઈ । (૧) વ્યક્ત કર પુરુષ (૨) આપક્ત પ્રહ્યામક પુરુષ (૩) પ્રકૃતિભિન્ન સ્વત્ત્વ પુરુષ (૪) સ્વત્ત્વ પુરુષોમાં પણ મૂર્ધન્ય પૂરો એક પુરુષોત્તમ ઈશ્વર, મહેશ્વર, શિવ કે પશુરાવિ ।

તેમાં ત્રિવિધ પુરુષરૂપે ઈશ્વરની માન્યતા ગિરિ થઈ તે ઉપર વર્ગબેલ સાંસ્કૃતિક જ્ઞાનની ઓછી મૂલિકા । એ જ મૂલિકા સાંસ્કૃતિક-યોગ દર્શન તરીકે પહેલેથી આજ હમી દાર્શનિક સાહિત્યમાં મુલિદિત છે । ત્રિવિધ સાંસ્કૃતિકદર્શન વરતર મિષ્ટ એવા પ્રકૃતિ અને પુરુષ મદિત વચ્ચીમ તત્ત્વ સ્વીકારે છે । ગ્યારે સેશ્વર મનાનું સાંસ્કૃતિક-યોગદર્શન એમાં ઈશ્વરતાવનો ડમેરો કરી હમીમ તત્ત્વ સ્વીકારે છે । મિદમેને આ જ સાંસ્કૃતિક-યોગદર્શનની મૂલિકાને અવલમ્બી તે ઉપર કવિગ્વના કલામય ઇંટનાં ઇંટી પ્રસ્તુત હુતિ રચી છે । પ્રમત્ત છે કે મિદસેને પ્રસ્તુત વચ્ચીમીમાં ઓઘીત, વચોત્ત કે હમીમમાંથી વ્યેષ તત્ત્વસંસ્થાનો મિદેશ કર્યો ગયી । તેમ છતાં એ વળ છટું જ સત્ત છે કે સાંસ્કૃતિક-યોગના હમીમ તત્ત્વોનું સંશ્લેષમાં જો ચાર વિભાગમાં જર્ગીકરણ થાય છે તે ચાર વિભાગ પ્રમુત્ત વચ્ચીમીમાં એક અથવા ઓછી રીતે ગર્ભિત થપ્પા હોઈ સ્પષ્ટપણે મુલિત થાય છે । આ ચાર વિભાગ તે (૧) વ્યક્ત-કર વા દવ્ય જરાજર મૌલિક વિષ, (૨) આપક્ત-અજ્ઞર મૌલિક મૂલ કારણ સર્વાન્તિમ સૂત્રમદ્વય વા પ્રકૃતિ (૩) કૂટમ્ય-અવરિણામી નિલ્લ પૂર્વ મિતુંન પેત્તન પુરુષો (૪) પ્રથમથી જ હદા-હેતુકર્મોદિ જન્મવતી મત્તર વિનાઓ પૂરો એક ઈશ્વર વા ત્રિવિધ પુરુષ ।

વેદના વિચારોનો જૂની-નવી વ્યાખ્યાઓ .

આજ હમીના અધ્યવન વિંતરને પરિણામે જે એક વાકત માત્ર પ્યાન ઉપર સમિશેષ આવી છે તેનો મિદેશ અહીં કરવો યોગ્ય છે । જેથી ધીવ્રા અમ્પાસીઓ તે ઉપર વિચાર કરી શકે અને તે મુદાને પરીણક દાદેપુ કર્યો ગુવે । અત્યારે હમગ્રમ જ્યા જ તત્ત્વવિ-તંકો ઉપલબ્ધ વ્યાખ્યાઓને આધારે જગ્ગેદના તત્ત્વવિષયક કેટલાંક સૂત્રો અને તેવાં જ અન્ય વેદનાં સૂત્રો તથા અતિ પ્રાચીન કદી શકાય એવાં ઉપનિષદોમાંના માગોને પામ્મહમક સમજે છે અને તે પ્રમાણે જ અર્થે કરે છે । છટ્ટે કે જ્યા હ વિંતકો અને વ્યાખ્યાકારો ઓઘીમ તત્ત્વવાલા સાંસ્કૃતિક દર્શનની મૂલિકા પટીની અન્યત્તથી મિન્ન એવા પેત્તન અને પરમહમ માનવારી મૂલિકાને અવલંબીને જ તે તે સૂત્રો અને ઉપનિષદોનો અર્થે ઘટાવે છે । પરંતુ મને લાગે છે કે જો તે તે માગો અતિ પ્રાચીન હોય તો તેમાં પામ્મહમનું વર્ણન ગયી, પણ ઓઘીમ તત્ત્વવાલી મૂલિકામાં હંતિમ તત્ત્વતરીકે સ્વીકારા-ણ્ણ અને તે વર્તત અખન્ત પ્રતિષ્ઠા પામેટ એવા મૂલ કારણરૂપ અધ્યક્તનું જ અનેક રીતે

૧. “ઉત્તમઃ પુરુષસ્તન્ન્યઃ પરમાત્મેતુદાહિતઃ ।

યો લોકત્રયનાતિદિવ વિશ્વત્યન્વન ઈશ્વરઃ ॥” મીતા ૧૫.૧૭ ।

૨. યોગસૂત્ર ૧,૨૪ ।

વર્ણન છે । ઋગ્વેદમાં સત્ રૂપે, હિરણ્યગર્ભરૂપે, પુરુષરૂપે કે અનિર્વચનીયરૂપે ૫ જ અવ્યક્તનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે, અને ઉપનિષદોના પ્રાચીન સ્ત્રોતોમાં પણ અસત્, સદ્, પ્રજ્ઞા કે પુરુષરૂપે ૫ જ અવ્યક્ત ગવાયું છે । આમ છતાં વ્યાખ્યાકારો અને ભાષ્યકારો ૫ યજ્ઞાં સ્થલોમાં પરમજ્ઞા એવો અર્થ કરે છે તેનું શું કારણ ? એવો પ્રશ્ન થશે । મારો ઉત્તર ૫ છે કે તે વધી ઉપલબ્ધ વ્યાખ્યાઓ અને માધ્યો લક્ષ્યાં સ્વારે પરમજ્ઞાની પ્રતિષ્ઠા તદ્દન મુરુષાપિત થઈ ગઈ હતી । છૂટે વ્યાખ્યાકારો અને ભાષ્યકારોનો અધ્યયન તેમ જ ચિંતન સંસ્કાર એક માત્ર પરમજ્ઞાલક્ષી હતો । તે વચ્ચે ઇતિહાસ અને ક્રમવિકાસની દૃષ્ટિ વ્યાખ્યા લક્ષવાની પ્રયાજ ન હતી । છૂટે વ્યાખ્યા અને ભાષ્ય-કારો ૫ પ્રમાણિકપણે જ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ સંસ્કાર પ્રમાણે તે તે સ્થલોની વ્યાખ્યા કરી । અવ્યક્ત-પ્રકૃતિપરક વાક્યોનો પરમજ્ઞાપરક અર્થ કરવામાં મૂલ થવાનું સ્વામ કારણ ૫ પણ હતું કે શદ્ભાત્મરૂં અવ્યક્તને અંતિમ તત્ત્વ તરીકે પ્રતિષ્ઠા આપવાના સમ-યમાં તેને જે જે અક્ષર, સ્વયંભૂ, આત્મા, પરમાત્મા, ચેતન, વિમુ, પ્રજ્ઞા આદિ વિશેષણો અપાતાં તે જ વિશેષણો અવ્યક્તથી મિશ્ર મનાયેલ ચેતન કે ઈશ્વરને પણ અપાતા હતાં । છૂટે પરમજ્ઞાની માન્યતાના યુગમાં થયેલા વ્યાખ્યાકારો અવ્યક્તની માન્યતાના યુગ-વાદી વર્ણનોને પરમજ્ઞાપરક વર્ણવે ૫ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું । પરમજ્ઞા અગર ચેતનત-ત્વના સ્વીકારવાડી છત્વીસ અગર પચીસ તત્ત્વ માનનારી ભૂમિકાઓ પ્રથમ પ્રતિષ્ઠા પામી હતી, અને અવ્યક્તને અંતિમ તત્ત્વ માનનાર ચોવીસ તત્ત્વની ભૂમિકા ત્યાર વાદ માર્ત્તવીયદર્શનોમાં આવી એમ નહીં કહી શકાય । આગળ જતાં જેને અત્માત્મવાદ કે જડવાદ તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે તે ચોવીસ તત્ત્વની ભૂમિકા પ્રથમથી જ છે ૫ વિવે સંદેહ રહે તેવું છે જ નહીં । શું મહામારતમાં કે શું ગીતામાં ૫ ભૂમિકાના અવશેષો હુદા તરી આવે છે અને મૂલ ચરકમાં તો એનો સ્પષ્ટપણે સ્વીકાર છે । તેમ છતાં યમું છે એમ કે પાટલા વ્યાખ્યાકારો ૫ મૂલ ચરકના ૫ પ્રાચીન ભાગને પોતાના સંસ્કાર પ્રમાણે જ ૫ મિશ્ર આત્મતત્ત્વપરક માની લીધો છે અને તે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી છે । તેથી મૂલ અને વ્યાખ્યા વચ્ચે ઘણાં અસંગતિઓ પણ દેસાય છે । પૃથક્ ચેતન અને પરમજ્ઞાની માન્યતાના યુગમાં રચાયેલ કે સંકલિત થયેલ ઉપનિષદો, મહામારત કે ગીતા આદિમાં ૫ અવ્યક્ત પ્રકૃતિને જ અંતિમ તત્ત્વ માનનાર ભૂમિકાનો એક મતાન્તર તરીકે કે પૂર્વપક્ષ તરીકે ઉલેખ થયેલો છે । જેમ આગળ જતાં કેવલાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત, દૈત કે હુદાદૈતના સામ્પ્રદાયિક વિચારો પ્રકટ થવા લગ્યા સ્વારે તે તે પુરસ્કર્તાઓ ૫ પ્રાચીન ઉપનિષદો અને ગીતા આદિનું પોતાની જ દૃષ્ટિ ૫ એકાન્તિક વ્યાખ્યાન કરું, અને ૫ ગ્રન્થોમાં યીજા કયા કયા વિરોધી મન્તાઓ સ્પષ્ટ છે એનો વિચાર જ ન કર્યો;

૧ દા० ત० ગીતા ૨.૨૮ ‘અવ્યક્તમીદં બ્રૂતામિ’ આ વિચાર અવ્યક્ત-પ્રકૃતિને જ ચરમ તત્ત્વ માનનાર ભૂમિકાનો છે, નહીં કે પૃથક્ ચેતન માનનાર ભૂમિકાનો । ૫ જ રીતે છાંદોગ્યનો ‘અસદેવેદમગ્ર આવીત તત્ત્વ સદાસીત્ તત્ત્વ સમમત્ત’ ૩.૧૧.૧ દ્વારાદિ ભાગ પ્રતિચેતના-મેદવાદની સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકાનો સૂચક છે, નહીં કે અતિરિક્ષ મદ્ધવાદની માન્ય-તાની ભૂમિકાનો સૂચક । ગ્યારે ‘તદૈક આદુરસદેવેદમગ્ર આવીત’ ૬.૨.૧ દ્વારાદિ છાન્દો-યનો ભાગ અતિરિક્ષ મદ્ધવાદની માન્યતાની ભૂમિકાનો સૂચક છે.

તેમ પરમજ્ઞ કે પૃથક્ ચેતનજાગૃતી સ્થાપના અને પ્રતિષ્ઠા થવા પછીના ધ્યાન્યાકારોએ પ્રાચીન ગમે તે માગને એક માત્ર પરમજ્ઞ કે પૃથક્ ચેતનપરક વાતી હીપા । હું એમ માનું છું કે જ્ઞાનેશ્વર અને ડપનિપદોમાંના કેટલાક માગો ઘોરેમાં મહુજ પ્રાચીન તત્વ-ચિંતન સમાપ્તું છે કે જે વચ્ચે પૃથક્ ચેતન અને પાદજ્ઞની જરૂરના અર્થમાં ખાલી ન હતી । આ દૃષ્ટિ તે તે પ્રાચીન માગો ડપર ત્રિચાર કરતાં ત્રિચારકોને મૂલ અને પાલ-જ્ઞાતિ ક્યાલ્યા થયે યત્ર તત્ર વેગ્યતી અસંગતિઓ નહીં જગાય એમ હું માનું છું ।

પ્રાચીન ડપનિપદો અને ચીતારતી અર્થ-પરમજ્ઞગામી ચિંતનનું શરૂ થયું છે । પણ અર્થેતિ તે ડપનિપદો અને ચીતારતી મધ્યાચાર્યના ઇકાન્તિક દૈવ મતને કલિત કરશે એ જેટલે અંશે સંચયજાગૃતી અપેક્ષા રાખે છે તેટલે જ અંશે તેમાંથી અર્થેતિ શંક-રાપાવેલા માયાવાદ કે કેવલોદૈવને કલિત કરવાનું કામ પણ સંચયજાગૃતી હામે છે । આ મુદ્દો પ્રાચીન ડપનિપદો અને ચીતારતી મૂલ ડપરતી લાંબતા ધરાવે નરેરે ઘટે તેવો છે । તેથી જ તત્ત્વચિંતક ધી નરેદાસજી મહેલા ડપનિપદિચારણામાં અને મર શ્યા-જીવન જેવા પણ 'દુનિવન કિલોસોપી'માં એ વાતની સાફી પૂરે છે । પ્રાચીન ડપ-નિપદો અને ચીતારતી પણ માગો ત્રિગિદૈવ, દૈવદૈવ અને મુદ્દાદૈવની તાલેગમાં જાય પૂવા છે । પરંતુ શ્વેતાચરતર સ્પષ્ટરને દૈવવાદી છે કેમ કે તેમાં પ્રકૃતિ, પુરુષ અને મહેશ્વર એ ત્રિવિધ મહત્ત્વને સ્પષ્ટરને સ્વીકારેલ છે । અને એ જ દૈશ્વર, મહેશ્વર કે પરમપુરુષની પશુપતિરૂપે વર્ણના કે સ્તુતિ કરવામાં ખાલી છે ।

સિદ્ધસેનની ધ્યાન્યાનું વચન

સિદ્ધસેન શ્વેતાચરતરનું ડપરીચન મુલવરને કરતા હોય તેમ હામે છે, છતાં શ્વેતાચરતર કરતાં સિદ્ધસેનની સ્તુતિમાં અર્થ-યા સમન્વયની છોટ કોઈક વપારે છે । જો કે તે પણ પ્રકૃતિ, પુરુષ અને પરમપુરુષ એમ ત્રણેને સ્વીકારતા હામે છે । જે વચેના આ અન્ત-સ્તુતિ કારણ એ હામે છે કે એક જો સિદ્ધસેનના સમય સુધીમાં અનેક જાતના અર્થ-મતો સ્થિર થઈ ગયા હતા અને ધીનું કારણ એ પણ હોય કે સિદ્ધસેન માત્ર પાશુપત સમ્પ્રદાયમાં રહ ન રહેતાં ડપનિપદો, ચીતારતી અને પુરાણોતી સમન્વય પદ્ધતિને જ અનુ-સર્ણ હોય ।

સિદ્ધસેનના વર્ણનની એક ક્ષાત્ર વિરોધતા ધરાવે વાચકોનું પ્યાત પ્રથમ જ સંચનું આવરક છે । તે એ છે કે પુરુષ તત્ત્વની અન્વયતી સુદી કરતા થવા વાદ કોઈ પાકા સંસારાનુભવી રક્ષક અને તાવજી એવા પ્રતિમાસમ્પન્ન કવિએ પશીમ તત્ત્વવાલા સાંકલ્પતી ભૂમિકામાં અન્વય અને પુરુષ સુદી સુદી કરવામાં પછી મૂલ કારણ અન્વયતે પ્રકૃતિ અને કૃદસ્ય ચેતનવારને પુરુષ નામ આપ્યું અને જીવલક્ષિતા અત્યાદક કે ત્રિજા-તીય (સ્ત્રી-પુરુષ) તાલેના યુગલનું રૂબક છે જે ત્રિજા ત્રિજાતના અત્યાદક કે ત્રિજા-તીય તાલે માની તેના યુગલને પ્રકૃતિ-પુરુષરૂપે વર્ણવ્યાં । વપારે શ્વેતાચરતર પ્રકૃતિ એ પ્રકૃતિ-પુરુષ સ્વરૂપ ને તાલેનું ત્રિજાતીયત્વ કાવચ સહી તેના યુગલને 'અજા' અને 'અજ્ઞા' રૂબકમાં વર્ણવ્યા । તેને સ્ત્રી એ કરી છે કે સંતતિની જન્મ અને સંવર્ધન-ક્રિયામાં અનુભવસિદ્ધ પુરુષના તત્ત્વવર્ણના હાયા, સાંસ્કૃતિક વિચાર-સરણિ પ્રમાણે ચેતન

તરફમાં હતી તેને, અને માતૃસુલભ સંપૂર્ણ જનન-સંવર્ધનની જવાબદારી અને ચિંતાની છાયા પ્રકૃતિમાં હતી તેને અનુક્રમે 'અજ' અને 'અજા'ના રૂપકમાં વર્ણવી । જ્યારે સિદ્ધસેને વૃત્રીશીમાં કેવલ 'અજનો' જ હોય છે કયો છે અને 'અજા'નો હોય છે હોય છે । પદલું જ નહીં પણ તેમણે કારવેદ અને શુક્લયજુર્વેદ તેમ જ મનુસ્મૃતિ આદિની પેઠે ગર્ભના આધાર સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યા વિના જ અજ-ફક્કર યા ચેતન-ને ગર્ભના જનક તરીકે વર્ણવ્યો છે ।

કઈ પદ્ધતિ વૃત્રીશીનો અર્થ કરવો એ એક સમસ્યા હતી । પણ હાલ તુરત મેં એનો જે ડકેલ કર્યો છે તેનું સૂચન અત્રે કરવું યોગ્ય છે, જેથી અભ્યાસી અગર ધીજા શ્યાલ્યાકારોને તેથી કાંઈક આગલ જવાનું સૂત્ર અને રહી ગણ્ય તુટિઓ ક્રમે દૂર થાય । મારી શ્યાલ્યાન પદ્ધતિ મુખ્યપણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે—(૧) વૃત્રી-શીગત પદ, વાચ્ય, પાદ, પૂરેપૂરું પદ, રૂપક, કર્તવ્યના આદિ વેદ, ઉપનિષદો અને ગીતામાંથી જેવાં તેવાં કે યોગ્ય ફેરફારવાળાં મહત્ત્વનાં તેનો સંગ્રહ કરી અર્થ અને વિવેચનમાં ઉપયોગ કરવો । (૨) તે તે સંગ્રહીત ભાગોનો મૂલ ઉપરથી કે ટીકાઓ ઉપરથી જે અર્થ યત્નો હોય અને જે વધારે યોગ્ય હાગતો હોય તેનો પ્રસ્તુત વિવેચનમાં ઉપયોગ કરવો । (૩) વેદ આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી એકત્ર કરેલ મુલનામક ભાગો અને તેનો અર્થ એ વચ્ચેનો વિવેચનમાં ઘણાસંભવ સરલામણીમાં ઉપયોગ કરવા છતાં જ્યાં વંચવેલું ન હોય ત્યાં સ્થાપિત તુટિથી અર્થ અને વિવેચન કરવા ।

પ્રસ્તુત વૃત્રીશી વીજી વૃત્રીશીઓ સાથે જૈનધર્મ પ્રસારક સમાવરણી 'શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ગ્રંથમાલા'માં વિ. સં. ૧૯૧૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે । મેં એના સંપાદક આચાર્ય શ્રી સાગરાનંદસુરિને પૂછ્યું તો માતૃમ પદ્યું કે તાદયત્રની જૂની પ્રતને આધારે તે સંપાદન થયું છે । આ જૂની પ્રત ચર્ચામાં હતી તે તેમને પાદ નથી । પણ સંભવતઃ તે પ્રતિ માંદાકર હન્સ્ટીટ્યુટમાં છે તે જ હોવી જોઈએ । આ પ્રત સાથે મુદ્રિત પ્રતિનું મિલાત આચાર્ય શ્રી ઝિનવિજયજીનું ઘણાં વર્ષ અગાઉ કરેલું અને પાઠાંતર લીધેલું । એ નકલ ખાજે મારી હામે છે. ભારતીય વિદ્યાના પ્રસ્તુત ઝંકમાં જ અન્યત્ર પ્રસ્તુત વૃત્રીશી મુદ્રિત થઈ છે (૨૦ ૧૮-૧૯) તેમાં મેં પ્રસારક સમાવાદી આવૃત્તિનો મુદ્રિત પાઠ જ મુલ્ય રાખ્યો છે અને મારી સૂચનાઓ કોઈકમાં રાખી છે । પરંતુ આ સ્થલે મૂલમાં જ મારી ધારણાવાળો પાઠ સલંગ હાપેલો છે અને મુદ્રિતનો પાઠમેદ અર્ધિ નીચે ટિપ્પણીમાં આવ્યો છે । મેં જે જે પાઠ મારી દૃષ્ટિ કર્યા છે તે અંતિમ જ છે એમ સ્વાધીયી કહી ન શકાય, પણ ભાષા, અર્થ, હંદ, અન્ય ગ્રંથોમાં મહી આવેલ સમાન ભાગો આદિને આધારે મને જે જે પાઠ સુધારવા ટીકા છાપ્યા છે મેં સુધાર્યા છે, તેમ છતાં કેન્દ્ર સ્થલ પૂર્વા છે કે જેની સુધારણા વિષે મને અંતિમ સંતોષ નથી, જો કે એ સ્થલો વાંચે મેં અનેક પ્રાચીન વૈદિક ગ્રંથો ઉપલામ્યા છે ।

સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત વેદવાદ દ્વાવિંશિકા ।

અજ્ઞઃ પતંગઃ શયલો વિશ્વમયો ધષ્ટે ગર્ભમચરં ચરં ચ ।

યોઽપ્યાધ્યક્ષમકલં સર્વધાન્યં વેદાર્તાતં વેદયેદં સ વેદ ॥ ૧ ॥

અર્થ—પતંગ, શયલ અને વિશ્વમય એવો અજ (ચેતન યા સગુણ મત્ર) અચર તેમજ ચર એવા ગર્ભનું આધાન કરે છે । આના—ગર્ભ યા તેના આધારના અધ્યક્ષ—નિયામક (નિર્ગુણ મત્ર), અકલ, સર્વના વીજ તેમજ વેદથી અતીત અને છતાં વેદ છે તેને જે જાણે છે તેજ જાણે છે ।

ભાષ્યાર્થ—અંત સાંલ્પ-યોગની ભેદદષ્ટિએ વિચારતાં અજરૂપે જીવાત્મા અને અધ્યક્ષરૂપે પરમેશ્વર હર્દે શકાય, તેમજ વેદાન્તની અભેદદષ્ટિએ વિચારતાં અજરૂપે સગુણમત્ર અને અધ્યક્ષરૂપે નિર્ગુણમત્ર હર્દે શકાય । ગમે તે દષ્ટિએ અર્થ કરતાં ઇટલું તત્ત્વ તો સમાન જ છે કે ચરાચર વિશ્વનું ધારણ, પોષણ અને સંવર્ધન ચેતન-તાત્ત્વને આધારી છે । તેથી ચરાચર વિશ્વને અજના ગર્ભ તરીકે કવિએ વર્ણવ્યું છે । ચરોચરભૂતરૂપે હેમાન્ડમાં મત્રદેવ પ્રકટ થયા અને તે મત્રદેવ મત્રજન્ય છે, આબું મદ્દાભારતનું વર્ણન સામે રાખી અહીં એવો પંચ અર્થ કરી શકાય કે અજ પોતે ચરાચર ગર્ભમા અસ્તરે છે ઇટલે કે મદ્દરૂપ અકલ નિર્ગુણતત્ત્વથી અજરૂપ મત્ર-દેવનો ચરાચર વિશ્વમાં જન્મ થાય છે ।

અજને પતંગ કહેલ છે, કેમ કે તે સૂર્યની પેટે પ્રગટશમાન છે । તેને શયલ અને વિશ્વમય વિશેષણ આપી એમ સૂચવ્યું છે કે જ્યારે ચેતનતત્ત્વ પ્રાકૃત ગુણોના પ્રમાણથી કે માયાના સ્ફુરણથી ચિત્તરૂપ બને છે અને જ્ઞાના રૂપનું સર્જન કરવા અભિમુખ બને છે, ત્યારે જ તે ચરાચર પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિનું જનક બને છે અથવા ઇ સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થાય છે ।

સેશ્વરસાંલ્પની કે વેદાન્તની દષ્ટિએ મોક્ષ અને મોગ્ય બનેનું કોઈ નિયામક તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત છે । તેથી એ નિયામક તત્ત્વને જ કવિએ મોગ્ય વિશ્વ અને મોક્ષ પુરુષના અધ્યક્ષ તરીકે વર્ણવેલ છે । કવિ વર્ણવે છે કે અધ્યક્ષ પરમાત્મા અકલ ઇટલે પ્રકૃતિ તત્ત્વના ક્લેશકર્મોદિ કે પ્રાણ આદિ કલ્પના સ્પર્શથી સર્વથા મુક્ત છતાં તે સર્વે મોગ્યમોક્ષકર્મનું વીજ છે । કેમ કે જે કઈ છે તે સર્વનું વીજ પરમાત્મા છે । પરમાત્મા જ સર્વનું નિધાન છે । પરમાત્માને ચિત્ત-સ્ત્રોત્ર વાળી

અને મનથી અગોચર વર્ણવેલો હોઈ કવિ પણ તેને વેદાતીત કહે છે । વેદોમાં તેવા પરમાત્માનું વર્ણન ન હોય તેથી પણ વેદાતીત કહેવાય । મગ્નોનો પ્રાટઃમાત્ર યતો અને અર્ચિતન નહીં એવો કૌતસનો મત માનીએ તો પણ પરમાત્મા વેદાતીત કહેવાય, અને વેદ વર્ણન કરે તોય તે છેવટે શબ્દાત્મક હોવાથી સંપૂર્ણપણે પરમાત્માનું વર્ણન કરી ન શકે એ દૃષ્ટિ પણ તે વેદાતીત કહેવાય । કવિનું કહેવું એમ છે કે પરમાત્મા શબ્દગમ્ય નથી છતાં તે જ્ઞેય તો છે જ । એટલે જે એવા પરમાત્માને પ્યાન કે સ્વાનુભવથી જાણે છે તે જ જાણે છે ।

સેચર સાંહ્ય અને અદ્વૈત વેદાન્તની દૃષ્ટિ ઉપર અર્થ ઘટાવવામાં આવ્યો છે તેની જ રીતે જૈનદૃષ્ટિ પણ પ્રસ્તુત પદ્યનો અર્થ વાપર થયે છે । કેમ કે જૈનદૃષ્ટિ પ્રત્યેક ચેતનની વે અવસ્થા સ્વીકારે છે । તાર્ત્ત્વિકરૂપે—નિશ્ચય દૃષ્ટિ તે આત્માને અપ્યશ્ચ—સાક્ષીરૂપ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વની કલ્યાણી વિહીન અને શબ્દાગમ્ય માને છે । ગ્યારે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ તે આત્માને કર્મના સમ્બન્ધથી શબ્દ તેમ જ નાનારૂપ-ધારી માને છે । અદ્વૈત પંચમ્મ અને જીવમેદ એ બેના સમ્બન્ધનો જે છુલાસો વેદાન્ત વેતે છે તે જ છુલાસો જૈનદૃષ્ટિ પ્રત્યેક સતત્ત્વ ચેતનના તાર્ત્ત્વિક અને વ્યાવહારિક સ્વરૂપના સમ્બન્ધ વિષે છે ।

ઋગ્વેદ મण्डल ૧ સૂક્ત ૧૬૪ ના મંત્ર ૨૦ માં જાણે સેચર સાંહ્યનું વીજ હોય તેવી રીતે એક જ વૃક્ષ ઉપર રહેલ વે પંક્તીઓનું વિધમાં રહેલ જીવાત્મા અને પરમાત્મા સાથે રૂપક કરી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે । વે સમાન સ્વભાવનાં સહ-આરી મિત્ર જેવાં પંક્તીઓ એક જ વૃક્ષને આશ્રિત રહેલ છે । તેમાંથી એક—જીવાત્મા શ્વાદુ ફલ (કર્મફલ)ને ખાણે છે, ગ્યારે વીજું પંક્તી—પરમાત્મા એવું ફલ ચાહ્યા સિવાય જ પ્રકાશે છે । આ પક્ષીના જ વે આગલ મગ્નોમાં પણ વૃક્ષ અને પંક્તીઓનું રૂપક વિસ્તારી સહેજ ભંગીમેદથી પુનઃ જીવાત્માઓનું વર્ણન કરેલું છે । આ રૂપક—એટલું વધુ સચોટ અને આકર્ષક છે કે તે રચાયને હજારો વર્ષ વીતી ગયાં, છતાં તે ચિત્તકો અને સામાન્ય હોસોના વિચારપ્રદેશમાંથી સસરાને બદલે તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસની સાથે અર્થથી વિકસતું ગયું । અથર્વવેદના વાણ્ડ ૯ સૂક્ત ૯ માં એ જ ઋગ્વેદના ગ્રામ મગ્નો છે । ગ્યારે મુણ્ડક ઉપનિષદ મું ૩ લં ૧ માં વે પક્ષીના રૂપકનો મગ્ન તો એ જ છે, પણ ત્યાર બાદ વીજા મગ્નમાં એમ કહેનામાં આવ્યું છે કે વૃક્ષ એક જ છતાં તેમાં હવ્ય ઘસેલો પુરુષ દેનતાને સ્થિત મોહ પામતો

દર્પ-વિપ્રાદ અનુભવે છે. પણ તે દુઘ્ધ પુરુષ ગ્યારે તે જ દુધ ઉપર રહેલ વીજા સમર્થ-અદુઘ્ધ અને નિર્મોહ પુરુષનું દર્શન કરે છે ત્યારે તે પોતે પણ નિર્મોહ બને છે. એક જ શુદ્ધને આશ્રિત બે પક્ષીઓના રૂપક દ્વારા ઋગ્વેદ કે અપર્ણ-વેદમાં જે અર્થ વિગ્રહિત હતો તેને જ મુણ્ડકાચારે વીજા મગ્નમાં સ્પટ કર્યો છામે છે. કેમ કે તે કહે છે કે જે પુરુષ શુદ્ધમાં દુઘ્ધ છે તે મોદયી દુઃખી થાય છે; અને વીજો પુરુષ સમર્થ હોઈ તેના દુઘ્ધ નથી, તેથી દુઘ્ધને અદુઘ્ધના સ્વરૂપનું દર્શન થતાં જ તે પણ નિર્મોહ બને છે. શ્વેતાશ્વતરે (અ. ૪) મુણ્ડકના ૧ બે મગ્નો લઈ જીવાત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું તેમ જ પારસ્પરિક સમ્બન્ધનું વર્ણન સો કર્યું જ છે,^૧ પણ યથારામાં તેને એક નવું આવર્ષક રૂપક યોજી વદ્ધ અને મુક્ત એવા બે પુરુષોનું વર્ણન કર્યું છે. તેને અજ-વક્તાનું રૂપક કરી થયું છે કે એક અજ-વદ્ધ જીવ મોગાભિમુખ પ્રવૃત્તિરૂપ અજા ઉપર પ્રીતિ કરતો હોઈ દુઃખ પામે છે, ગ્યારે વીજો અજ-મુક્ત જીવ મોગપરામુખ અજાને સ્વજી દે છે. આ રીતે ઋગ્વેદથી શ્વેતાશ્વતર સુધીના રૂપકો દ્વારા થયેલું વર્ણન એટલું સૂચવે છે કે પ્રવૃત્તિ, વદ્ધપુરુષ, મુક્તપુરુષ અને પરમાત્મા ૧ ચાર તત્ત્વો વિચારપ્રદેશમાં સ્થિર થઈ ગયાં છે કે જે સૌંદર્યસાધ્ય મા સાંક્ષ્યયોગની ભૂમિકારૂપ છે.

સિદ્ધસેને પ્રસ્તુત પથમાં એ જ વસ્તુ જૂના રૂપકો છોડી સહેજ ફેરફાર સાથે વીજી રીતે વર્ણવી છે. તે વદ્ધ અને મુક્ત બે પુરુષોમાંથી માત્ર વદ્ધ પુરુષનું જ એક અજરૂપે વર્ણન કરે છે અને મુક્ત પુરુષનું અજરૂપક તથા પરમાત્માનું પક્ષીરૂપક છોડી દઈ પરમાત્માને સૃષ્ટિ અને જીવાત્માના અવ્યક્ત તરીકે “યોઽસ્તાપ્યક્ષં અક્લં સર્વધાન્યં વેદાતીતં વેદવેયં સ વેદ.” એમ કહી વર્ણવે છે. એમના ૧ કથનમાં ઋગ્વેદમાંના નાસદીપસૂક્તગત મંત્ર ૭ માંના ‘યોઽસ્તાપ્યક્ષઃ પરમે વ્યોમન્ સો અજ્ઞ વેદ યદિ વા ન વેદ’ આ પદોનો રણકાર મૂંઝે છે.

સિદ્ધસેને પછી છગમગ હજારેક વર્ષે થયેલા આનંદધન નામક જૈન સંતે હિંદી માયામાં ૧ વૈદિક અને ઔપનિષદ રૂપકને વદ્ધ સૂત્રીથી વર્ણવ્યું છે. તે કહે છે,^૨ કે એક દુક્ષ ઉપર બે પંક્તી બેટેલાં છે. તેમાં એક ગુરુ અને વીજું ચેલો છે. ચેલો પક્ષ ચૂંટીચૂંટીને સ્થાય છે, પણ ગુરુ તો સદા મક્ત હોઈ સદા આત્મતૃપ્ત છે. આનંદધને આ રૂપક દ્વારા જૈન પરંપરાસમ્મત વદ્ધ અને મુક્ત જીવનું વર્ણન કર્યું

૧ તરુતર દર સંઈ સોડ રેડે, દર ગુરુ દર વીજા ।

ચેલેને જગ પુણ પુણ સામા, ગુરુ નિરંતર રેખા ॥ ૧૬૦ ૧૮ ।

છે, જે સાંહ્યપરમ્પરાસમ્મત વદ્ધ અને મુક્ત બે અજના વર્ણન જેવું જ છે અથવા વૈદિક રૂપક પ્રમાણે જીવાત્મા અને પરમાત્માના વર્ણન જેવું જ છે । ગીતામાં 'મયાધ્યક્ષેણ પ્રવૃત્તિઃ સૂયતે સત્ચરાચરણ' (૧.૧૦) એ પદ્યમાં પરમાત્મારૂપે કૃષ્ણને અવ્યક્ત કહી ચરાચર સૃષ્ટિને જન્મ આપનાર તરીકે સ્ત્રીલિંગ પ્રકૃતિનો નિર્દેશ છે । સ્ત્રી જ ગર્ભ ધારણ કરે છે અને પુરુષ તો માત્ર નિમિત્ત છે—એવા વ્યાવહારિક અનુભવને સાંહ્ય-પરમ્પરા અનુસાર યથાયત્ વ્યક્ત કરવા ગીતાવારે સ્ત્રીલિંગ-પ્રકૃતિનો પ્રસવ કરનાર તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે અને શ્વેતાશ્વતરે એ જ પ્રકૃતિનું સ્ત્રીલિંગી અજા—વકરી રૂપે રૂપક કર્યું છે (અધ્યાય ૪). સ્વારે સિદ્ધસેન તો ચરાચર ગર્ભના ધારક તરીકે પુરુષ અજનું વર્ણન કરે છે, એ દેહીતો વિરોધ છે । આનો પરિહાર બે રીતે સંભવે છે એક તો એ કે સિદ્ધસેન 'ગર્ભ ધરે' એ શબ્દદ્વારા ગર્ભનું આધાન કરનાર પુરુષનું જ વર્ણન કરે છે, નહીં કે તેને ધારણ મરનાર સ્ત્રીનું । યીનું સિદ્ધસેનનો આશય કદાચ આવા વિરોધાભાસી વર્ણન દ્વારા સાંહ્ય-પરમ્પરાથી જુદા પડી એમ સૂચવવાનો હોય કે સાંહ્યો પ્રકૃતિને કર્તા અને પુરુષને અર્ક્તા છતાં મોક્ષ માને છે; પણ વસ્તુતઃ કર્તા અને મોક્ષા જુદા જુદા ન હોય । તેથી પુરુષને જ મોક્ષાની જેમ કર્તા માનવો ઘટે, મહે તે કર્તૃત્વમાં અન્ય તત્ત્વનો સહકાર લે । પુરુષમાં સર્વથા અર્ક્તૃત્વ માનનાર સાંહ્યપરમ્પરાની વિરુદ્ધ મ્યાય-વૈશેષિક, જૈન આદિ ઘણી પરમ્પરાઓ છે । એટલું જ નહીં પણ વેદાન્તની દરેક શાખા ત્રણનું જ કર્તૃત્વ સ્થાપી સાંહ્યસમ્મત પ્રકૃતિના કર્તૃત્વને સાવ ગૌણ કરી દે છે । એ જ માત્ર સિદ્ધસેન કહેવા માંગતા હોય તેવો પણ સંમત છે । કેમ કે આગત્વના પદોમાં પણ ઘણે સ્થળે સિદ્ધસેને સાંહ્યની પ્રાચીન પ્રણાલિકાઓથી જુદી રીતે પણ વર્ણન કર્યું છે ।

અજ શબ્દનો રૂઢ અર્થ છે વકરો અને યૌગિક અર્થ છે અજન્મા । એમ લાગે છે કે અતિપ્રાચીન સમયમાં વકરાઓના ટોચાઓથી અતિપરિચિત અને તેની વચ્ચે રહેનાર ઋષિકવિઓએ રૂપક તરીકે અજનો પ્રયોગ કર્યો હશે । પણ ધીરે ધીરે તે ઉપમેય દેવ, આત્મા, પરમાત્મા આદિમાં વપરાવા લાગ્યો અને સ્વારે તેનો અર્થ અજન્મા એવો યૌગિક કરવામાં આવ્યો, જે ઉપનિષદો અને ગીતા આદિમાં સર્વત્ર 'અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણઃ' (૩. ૨૦) इत्यादि उक्तिमां देखाय છે ।

પ્રસ્તુત પદનું પૂર્વાર્ધ બાંચતો શ્વેતાશ્વતરનું 'નીલઃ પતન્નો હરીતો દોહિતાશ્ચઃ' (૪. ૪) इत्यादि पादनुं स्मरण थाय છે ।

સ પૈતૃત્વિશ્વમધિતિષ્ઠત્યેકસ્તમેવૈતં વિશ્વમધિતિષ્ઠત્યેકમ્ ।

સ પૈતૃત્વેદં યદિદાસ્તિ વેદ્યં તમેવૈતદ્વેદં યદિદાસ્તિ વેદ્યમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—તે જ એક—પરમાત્મા આ વિશ્વનું અધિષ્ઠાન કરે છે । આ એક વિશ્વ તેનું—પરમાત્માનું અધિષ્ઠાન કરે છે । તે જ—પરમાત્મા અહીં જે કંઈ વેદ છે તેને જાણે છે । અહીં જે વેદ છે તે તેને—પરમાત્માને જ જાણે છે ।

ભાવાર્થ—આ પદ્યમાં ચરાચર વિશ્વ અને પરમાત્મા એ બન્નેના પરસ્પર અધિષ્ઠાતૃત્વનું વર્ણન છે, જે વૈદિક, ઔપનિષદ અને ગીતા આદિના વર્ણનથી હુંડું પડે છે । કેમ કે ‘તસ્મિન્ના તત્ત્વમુદ્ગમ્યાનિ વિશ્વા’ એ ઋગ્વેદ (૧.૧.૬૪.૧૩) માં તથા ‘યઃ કારણાનિ નિશ્ચિલાનિ તાનિ કાલ્પામ્યુક્તાન્યધિતિષ્ઠેત્’ (૧.૩) ‘યો યોનિં યોનિમધિતિષ્ઠેત્’ (૪.૧૧) इत्यादि ચેતાશ્ચત્રમાં અને ગીતામાં “પ્રવૃત્તિં સ્થાપયિષ્યાય સંમથામ્યામમાયયા” (ગી. ૪.૬) માત્ર પરમાત્માને જ વિશ્વના અધિષ્ઠાન તરીકે ચર્ચિત્વ છે, નહીં કે વિશ્વને પણ પરમાત્માના અધિષ્ઠાન તરીકે । પ્રાચીન શૈલીથી વિરુદ્ધ દેખાતી શૈલી અવલંબવા પાછટ્ઠ સિદ્ધસેનનું—દ્રષ્ટિવિદુ એ હાથે છે કે જે વે તત્ત્વો અનન્ત છે, તેમાંથી એકને જ બીજાનો આધાર કેમ કરી શકાય ? જો એક બીજાનું આધાર મનાય તો બીજું પહેલાનું આધાર કેમ ન મનાય ? તેથી બન્નેને એક બીજાના આધાર માનવા એ જ યુક્ત છે । વધી અગમ્ય અને અમેય તત્ત્વોનું વર્ણન જો શક્ય હોય તો તે વધારે સારી રીતે વિરોધાભાસ દ્વારા જ થઈ શકે । પૃથ્વી વિરોધાભાસ શીડીનો આશ્રય વૈદિક ઋષિઓથી માંડી ટેટ મુઘીના વધા જ તત્ત્વજ્ઞ કવિઓએ લીધો છે ।

તેથી જ સિદ્ધસેન પરમાત્મા અને વિશ્વ બન્નેને પરસ્પરના જ્ઞાતા અને જ્ઞેયરૂપે વર્ણવે છે । પરમેશ્વર વિશ્વને જાણે છે એ સ્વરૂપ પણ વિશ્વ કે જે જ્ઞેય મનાય છે અને જેનાં બીજાત્માનો પણ સમાવેશ પામ છે તે પરમાત્માને ન જાણે તો બીજું કોણ જાણે । તેથી જ ગીતામાં અર્જુન—જીજ્ઞાત્મા કૃષ્ણ—પરમાત્માને કહે છે કે જ્ઞાતા પણ તું છે અને જ્ઞેય પણ અંતિમ ધામ પણ તું જ છે—ગીતા ૧૧-૩૮ ।

સ પૈતૃત્વનુવનં સૃજતિ વિશ્વરૂપઃ

તમેવૈતનુવનં ભુવનં વિશ્વરૂપમ્ ।

ન ચૈવૈતં સૃજતિ કશ્ચિન્નિત્યજાતમ્

ન ચાસૌ સૃજતિ શુભનં નિત્યજાતમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—તે જ નાનારૂપ પરમાત્મા આ વિશ્વને સર્જે છે અને આ જ નાનારૂપ વિશ્વ તેને—પરમાત્માને સર્જે છે । વધી એ નિત્યજાત પરમાત્માને કોઈ સર્જતું નથી અને આ પરમાત્મા નિત્યજાત મુવનને સર્જતો નથી ।

ભાવાર્થ— આ પદમાં નાનારૂપ મુવન અને પરમાત્માને ઇક વીજાના સર્જકરૂપે વર્ણવ્યા છે । અને વધી મુવન તેમજ પરમાત્માને નિલજ્ઞાત સદોત્પન્ન વહી કોઈ કોઈને સરજતું નથી ઇમ પળ કહ્યું છે । આ દેહીતા વિરોધનો પરિહાર દટિભેદથી ઘડે જાય છે । જૈનપરમ્પરામાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્માર્થિક ઇ વે દટિઓ પ્રસિદ્ધ છે અને તે સર્વ તત્ત્વને ઢાગૂ પહે છે । તે અનુસાર ઇમ વહી શકાય કે ચેતન કે અચેતન દરેક તત્ત્વ પૌતાના મૂલસ્વરૂપે સાધ્યત અને અનુપન્ન હોઈ તેમાથી કોઈ ઇક વીજાને સરજતું જ નથી । જ્યારે તેજ દરેક તત્ત્વ સ્વસ્વરૂપે નિલ છતાં અવસ્થાભેદ અનુભવે છે, અને તે અવસ્થાભેદ પરસ્પરના મંયોગને આભારી હોવાથી વધે ચેતન અચેતન તત્ત્વ ઇક વીજાનું સર્જન પળ કરે છે ।

સાંક્ષ્ય-યોગ કે વેદાન્તની દટિ ઇમ વધિનું વર્ણન અસંગત નથી । પરમેશ્વર નાનારૂપ વિશ્વને સરજે છે ઇ મન્તવ્ય તો ‘અસ્માન્માથી સુજતે વિશ્વમેનત્’ ઇ શ્વેતાશ્વતરની ઢક્તિમા સ્પષ્ટ છે । “અને પ્રમુ ઢોકતું વાતૃલ આદિ કહ્યું સરજતો નથી, સ્વમાયજ સ્વમયેવ પ્રવર્તે છે” ઇ મીતાવચનમાં’ પરમાત્માનું અસર્જકપણું પળ સ્પષ્ટ છે । વહી નાનારૂપ મિશ્વ પરમેશ્વરને આભારી હોવાથી જૈમ તે તેનો સર્જક કહેવાય તેમ પરમેશ્વરના નાનારૂપો પળ પ્રાકૃત કે માયિક નાનારૂપ વિશ્વને આભારી હોવાથી વિશ્વને પળ તેનું સર્જક વહી શકાય । અને માત્ર પ્રકૃતિ જ નહીં પળ ચેતન પરમાત્મા મુદ્દાં નિલજ્ઞાત—સદાતન હોવાથી વધેમાથી કોઈ અન્યને સરજતું નથી ઇમ વહી શકાય । સર્જન-અસર્જન ઇ ઘયું આદેશિક કિંસા માયિક છે ઇમ વહી વધિ છેવટે તો તત્ત્વની અગમ્યતા જ સૂચવે છે ।

एकायनशतात्मानमेकं विश्वात्मानममृतं जायमानम् ।

यस्तं न वेद किमुच्चा करिष्यति यस्तं न वेद किमुच्चा करिष्यति ॥ ૪ ॥

અર્થ— ઇક આશ્રયસ્વરૂપ અને શતાત્મસ્વરૂપ તથા ઇક અને વિશ્વાત્મસ્વરૂપ તેમ જ અમૃત અને જન્મ લેનાર ઇવા તેને—પરમાત્માને જે નથી જાણતો તે ઋચાથી શું કરવાનો હતો અને જે તે પરમાત્માને જાણે છે તે પળ ઋચાથી શું વરવાનો છે ?

ભાવાર્થ— આ પદમાં પરમાત્માના પરસ્પરવિરુદ્ધ ઇક અનેક સ્વરૂપદ્વંદ્વો વર્ણવ્યા છે । કપિ પરમાત્માને ઇકાયન વહી સર્વના ઇકમાત્ર આધાર તરીકે વર્ણવે છે,

૧ શ્વેતાશ્વતર ૪.૧

૨ ન વર્તુલ્યં ન કર્માણિ લોકમ્ય મુચ્યતી પ્રમુઃ ।

ન કર્મફલસપોયં સમાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ મીતા ૫.૧૪

૩ યસ્તં ન વેદ—મુ.

અપારે સાથે જ તેને શત્રાત્મા કહી અનેક આધારરૂપે પણ સૂચવે છે । તે પરમાત્માને એક કહે છે અને વહી નાનારૂપ કહે છે । કહી તે પરમાત્માને અમર કહે છે અને વહી જન્મ સેનાર પણ કહે છે । આ કવિનો વિરુદ્ધ જેવાં દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે સર્વશક્તિસમ્પન્ન પરમાત્માની અલૌકિકતા જ સૂચવે છે । આવાં વર્ણનો શું વેદો, શું ઉપનિષદો કે શું ગીતા આં દેખો ત્યાં સર્વત્ર મળે છે । કવિર પણ તેનું અનુસરણ કર્યું છે ।

પરંતુ કવિની પ્રતિભાની લાંબી લૂટી તો આ પવના ઉત્તરાર્ધમાં વ્યક્ત થાય છે । શ્લોકોચ્ચરે પરમે વ્યોમન્યસ્મિન્દેવા અધિવિષ્ણે નિરેદુઃ । યસ્ય ન વેદ કિમૃચા ચરિત્યતિ ય દ્વિત્વિદુસ્ત્વ ઇમે સમ્પસતે ।" (શ્લોક ૭૮) આ પદ દ્વારા ઋચાઓનાં મહત્ત્વા અને ઉપયોગિતા સ્વીકારીને ઇદં જ કહે છે કે પરમાત્માને જે નર્મ્યા પાળનો તેને વાસ્તે ઋચાઓ—વેદો નવામા છે અને જે પરમાત્માને જાણે છે તે જ્ઞાન્ત સમાદિત બને છે । પરંતુ સિદ્ધસેન શ્લોકોચ્ચરાર્થી તાર્કિક દષ્ટિર આગ્રહ વધી તર્જસુલભ દ્વન્ને વિકલ્પોને અવલમ્બી ઋમ્મંત્રોનું નિર્ણયસ્ત્વ સૂચવે છે । તેનું વક્તવ્ય એ છે કે મહાદુ હોયો ઋચાઓ અને વેદોને સર્વશક્તિ માની તેનો પાઠ કરે છે અને તેની આસપાસ ચકરાઓ મારે છે । પણ જો હવે એવા પરમાત્માને જાણ્યો ન હોય તો વેદમંત્રો શા શ્રમના ? એવો પાઠ તો પોપટ પણ કરે । અને જો પરમાત્માનું જ્ઞાન થયું તો પછી વેદમંત્રોનો સાર મઘી જ ગયો, ઇદં પણ તે નવામા જ છે । શ્લોકોચ્ચર પરમાત્માના જ્ઞાનના અમાર્ગમાં જ વેદપાઠના મહત્ત્વનો ફતવા કરે છે । અપારે સિદ્ધસેન પરમાત્માના અજ્ઞાન અને જ્ઞાન બન્નેમાં વેદપાઠના મહત્ત્વનો ફતવા કરે છે ।

સર્વદ્રાવ્ય નિષ્ઠતાં મૃત્યુપાદૈઃ સ્વયંપ્રમાણેકસદસપર્વાઃ ।

યસ્યાં વેદાઃ શરતે મહર્ગમાઃ સંપા ગુહા ગૂહતે સર્વમેતત્ ॥ ૫ ॥

અર્થ—જેની અન્દર મહાલક્ષી વેદો શયન કરે છે એવી મૃત્યુપાશથી આપેલી સર્વદ્રાવ્યાલી, સ્વયંપ્રકાશવાલી, અનેક હજાર પર્વોવાલી એવી આ ગુહા આ સર્વને ઢાંકે છે ।

માધાર્ય—આ પદમાં કવિર ગુહારૂપે અધિષ્ઠા કે માયાનું વર્ણન કરેલું લાગે છે । સાંસ્ય અને ઔપનિષદ પરસ્પરા પ્રમાણે પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ, અધિષ્ઠા કે માયા એ જ સર્વ પ્રપન્થને ઢાંકે છે; કેમ કે આનું જગત્ત્વ એ મૂલ કારણથી જ અવાર્ણ છે । તેથી તે સર્વ જગતને ધીન થવાનું સ્થાન હોઈ ગુહા મૂલ્ય છે ।

૧. “સાંખ્ય, અને વેદાન્તનો દૃષ્ટિ આત્મજ્ઞાન એજ મુખ્ય પુરુષાર્થ છે અને યજ્ઞ-યાગાદિ કર્મો તે મહત્ત્વ હોવાથી અવિચારુપ છે । અને તેથી જ યજ્ઞ-યાગાદિમાં અપયોગી વેદો તે પણ અવિચારી કોટિમાં પડતા હોઈ કવિએ વેદોને અવિચારમાં શંકન કરનાર કહ્યા છે ।

૨. કવિએ અવિચારને જે રીતે વર્ણવી છે તે તેનું લૌકિક ગુહાથી વિલક્ષણત્વ સૂચવે છે । પર્વતમાંની ગુફાને એક અને વડુ તો બે દ્વાર હોય છે, જ્યારે અવિચારને સર્વ કંઈ દ્વાર જ છે । પર્વતીય ગુફા મયથી રક્ષણ આપે છે અગર ધ્યાનનું સ્થાન હોઈ મૃત્યુને નિશારે છે, જ્યારે અવિચાર મૃત્યુના અનેક પાશોથી બ્યાસ છે । તેમાં રક્ષણ કે અમૃતત્વ જેવું કશું જ નથી । પર્વતીય ગુફા અન્ધકારમય હોઈ દીપાદિ પ્રકાશની અપેક્ષા રાખે છે, જ્યારે અવિચાર સત્પ્રગુણને લીધે સ્વયંપ્રકાશ હોઈ સીને આંજી નાંહે છે । પર્વતીય ગુફામાં ગમે તેટલા રુખડો કે ભાગો હોય છતાં તે પરિમિત જ હોવાના, જ્યારે અવિચારમાં હજારો અને લાખો પર્વો—પ્રતિષ્ઠા હોય છે જેમાંથી વાસના અને રાગદ્વેષ આદિની અનેક શાખા પ્રકાશાઓ ફૂટે છે । પર્વતીય ગુફા ગૂંચા ગાંઠવાને જ આવરે છે, જ્યારે અવિચાર તો સમગ્ર વિશ્વને આવરે છે । કેમ કે આજ્ઞા જગતનું પ્રમથ અને પ્રલય સ્થાન એજ છે । પર્વતીય ગુફામાં વેદોનું સ્થાન જ નથી, જ્યારે મહાસમર્થક, વધા જ વેદો વાસનાપોષક હોઈ અંતે, અવિચારમાં જ પર્વવસાન પામે છે ।

માધોઽમા(મ?)યો નિઃસ્વત્ત્વઃ [સતત્ત્વો]

નિરંજનો [રંજનો] યઃ પ્રકારઃ ।

ગુણાત્મકો નિર્ગુણો નિષ્પ્રમાણો

વિશ્વેશ્વરઃ સર્વમયો ન સર્વઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ—જે પ્રકાર માત્રરૂપ છે અને અમાત્રરૂપ છે, સ્વતત્ત્વરહિત છે અને સતત્ત્વ છે, નિરંજન છે અને રંજન છે, ગુણાત્મક છે અને નિર્ગુણ છે, પ્રમાણરહિત છે અને વિશ્વનો રૂપ—પ્રમુ છે, સર્વમય છે અને સર્વ નથી ।

ભાવાર્થ—ઉપનિષદોમાં “તદેજતિ તન્નૈજતિ તદ્દે તદ્વન્તિકે । તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદ્ સર્વસ્યાત્ય વાચ્યતઃ ।” (ઈશા ૦ ૫), “અળોરળીયાન્મહતો મહીયાન્ ।” (કઠ ૦ ૧ અ ૦ ૨ વ ૦ ૨૦ શ્લો ૦) इत्यादि ज्ञेय परमात्मानं विरोधमासी वर्णन છે અને જોમ ગીતામાં “સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ । અસત્કં સર્વમૃતૈવ નિર્ગુણં ગુણમોક્ત વ ॥” (૧૩.૧૨) इत्यादि विरोधमासी वर्णन છે તેમ કવિએ અને

પરમાત્માને એક ઔલૈકિક પ્રકારે સૂચવ્યા વિરોધાભાસી વર્ણન કર્યું છે, જે અપેક્ષા અને દૃષ્ટિભેદથી ઘટમાન છે । ભાવરૂપ પટલા માટે કે તે એક પારમાર્થિક તત્ત્વ છે, અભાવરૂપ પટલા માટે કે તે સર્વ સાંસારિકાભાવોથી પર છે, નિઃસ્વતત્ત્વ પટલા માટે કે તેનું સ્વતત્ત્વ સર્વગમ્ય નથી અને છતાંય તે વસ્તુતઃ સ્વરૂપ ધરાવે છે । તે મટથી મુક્ત હોઈ નિરક્ષર છે અને છતાંય તે તત્ત્વહો અને ધ્યાનીઓનું રક્ષક પણ કરે છે । તે સર્વ સ્વાભાવિક ગુણોની મૂર્તિ છે પણ પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત છે । તે મયપ્રદ પ્રભાવથી મુક્ત છે અને તેથી જ વિશ્વનો પ્રમુ છે । તે સર્વવ્યાપી હોઈ સર્વમય છે અને છતાંય તે એક જ હોવાથી બહુલગર્ભિત સર્વ નથી ।

સૃષ્ટા સૃષ્ટા સયમેવોપભુંકે સર્થધ્યાયં ભૂતસર્ગો યતશ્ચ ।

ન ચાસ્યાન્યત્કારણં સર્ગસિદ્ધિઃ ન ચાત્માનં સૃજતે નાપિ ચાન્યાન્ ॥૭॥

અર્થ—જેનાથી આ સર્વભૂત સૃષ્ટિ પ્રવૃત્ત છે તે પોતે જ સર્જન કરી કરીને તેનો સ્વપ્રમોગ કરે છે । અને સૃષ્ટિની રચના કરવામાં થીજ કોઈ સદ્કારી કારણ નથી વધી તે પોતાને કે બીજાને કે અન્યને સરજતો નથી ।

ભાવાર્થ—અહીં કવિ પરમાત્માને ભૂતસર્ગના કર્તા અને સ્વપ્રમોગા તરીકે વર્ણવેલ છે પણ ઔલૈકિક કર્તા અને મોક્ષાથી વિલક્ષણરૂપે । કોઈ પણ ઔલૈકિક કર્તા કાંઈ સર્જે તો તેને સદ્કારી કારણનો અવશ્ય અપેક્ષા રહે છે, ડ્યારે કવિ કહે છે કે પરમાત્માને તો અન્ય કોઈ કારણ સર્ગસિદ્ધિમાં અપેક્ષિત નથી । વધી આગલ વધી કવિ કહે છે કે સરી રીતે પરમાત્મા નથી પોતાને સરજતો કે નથી પરને । આ આપો વિરોધાભાસ અપેક્ષાભેદથી સમાધેય છે । કવિના આ આશ્ચર્યપદમાં ચેતાચતુરના ‘ન તસ્ય કયં કરણં ચ વિયતે’ (૬.૮) इत्यादि मन्त्रનો સાર માપ્યરૂપે રમે છે ।

નિરિન્દ્રિયશ્ચક્રુણા યેતિ શબ્દાન્ મોનેન રૂપં જિગ્રતિ જિહ્વા ચ ।

પાદૈર્બ્રવીતિ શિરસઃ યાતિ તિષ્ઠન્ સર્વેણ સર્વે કુદતે મન્યતે ચ ॥ ૮ ॥

અર્થ—જે નિરિન્દ્રિય છતાં નેત્રથી શબ્દોને જાણે છે, કાનથી રૂપ જાણે છે અને જીભથી સૂણે છે । પગથી ચોલે છે, મસ્તકથી ડાબો રહેતો છતાં ચાલે છે, સર્વેથી સર્વ કરે છે અને જાણે છે ।

ભાવાર્થ—અહીં કવિ પરમાત્માને નિરિન્દ્રિય કહે છે અને વધી હિન્દ્રિયો દ્વાપ તે તે ક્ષિપ્ય તે જાણે છે એમ પણ કહે છે, એ એક વિરોધ છે । તેથીજ વિરોધ વિરોધ તો એના એ કરનમાં છે કે નેત્ર આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કર્મ આદિ અન્ય હિન્દ્રિ-

યના નિયત વિષય શબ્દ આદિને જાણે છે અને પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયો પણ વાક્ય આદિ અન્ય કર્મેન્દ્રિયનાં કાર્ય કરે છે । પરમાત્મા મસ્તકથી ઊભા રહેલા અને ચાલવાનું પગનું કાર્ય કરે છે । એમ કહી છેષ્ટે કવિ સ્વાં સુધી જાય છે કે પરમાત્માને વાસ્તે કોઈ અમુક સાધન અમુક જ કાર્ય માટે નથી; પણ તેને વાસ્તે તો સર્વ સાધન સર્વ કાર્યકારી છે । આ પ્રકારના અલ્પાન્ત વિરુદ્ધ દેખાતા વર્ણનનું તાત્પર્ય ઇટલું જ છે કે પરમાત્માનું સ્વરૂપ લૌકિક વસ્તુઓથી નિરાલું છે અને તેની વિભૂતિ પણ લૌકિક વિભૂતિથી પર છે । યોગશાસ્ત્રના વિભૂતિપાદમાં જે વિભૂતિઓનું વર્ણન છે તે વિભૂતિઓ યોગીની છતાં અદ્વિત છે । ગીતાના ૧૧ મા અધ્યાયમાં કૃષ્ણે અર્જુનને પોતાનું ઘોર વિશ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે પણ યોગનો મહિમા છે । અહીં તો કવિ યોગીથી પણ પર એવા પરમાત્માને સ્તુતે છે, ઇટલે જ તેણે ચમત્કારી વિરુદ્ધાભાસ વર્ણનદ્વારા અલૌકિકત્વ સૂચવ્યું છે ।

સિદ્ધસેનનું પ્રસ્તુત વર્ણન બહુ પુરાકાલથી ચાલી આવતી કવિપ્રવાના કેટલાંય સોપાનો ઘટાવી આગલ થયેલું છે । ઋગ્વેદના કવિઓ ઇન્દ્ર કે અગ્નિ આદિ દેવોને સ્તુતે છે સ્વારે સહસ્રાશ્વ' જેવું વિશેષણ વાપરી પોતપોતાના ઇષ્ટદેવોને હજાર ઔલ-ધાત્મરૂપે મહત્ત્વ અર્પે છે । પણ પુરુષસૂક્તનો ઋષિ પુરુષનું વર્ણન કરતાં તેને માત્ર સહસ્રાશ્વ વિશેષણ આપી સંતોષ નથી પામતો; તે તો પુરુષને સહસ્રાર્શીર્ષ' અને સહસ્રપાદ્ પણ કહે છે । વિશ્વકર્મા સૂક્તનો પ્રણેતા હજાર નેત્ર, હજાર પગ કે હજાર મસ્તકથી સંતુષ્ટ નથી થતો; તે તો વિશ્વસ્રજા દેવને 'વિશ્વતશ્ચક્રુરુત વિશ્વતો મુક્તો વિશ્વતો વાહુરુત વિશ્વતસ્પાત્' (ઋ૦ ૧૦.૮૧.૩) કહી હજાર કે તેથી મોટી ધોઈ પણ સંખ્યાને પણ અજાણે છે । ઋગ્વેદના વિશેષણવિકાસમાં કાલ-ક્રમની ગંધ આવે છે । સ્વાર વાદ યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ આદિ પ્રયોગમાં એ જ ઋગ્વેદના વિશેષણો ય્યાં સ્વાં મળે છે । આ વિશેષણોનો કાલક્રમમૂલક વિકાસ ગમે તેટલો ધ્યો કે વિશ્લેષો હોય છતાં વેદોની સ્તુતિઓ સગુણમૂલિકાથી આગલ થવી નથી એમ કહી શકાય ।

પરંતુ ધીરે ધીરે ચિંતકો સગુણરૂપથી આગલ થઈ નિર્ગુણચિંતન તરફ ધક્કા જતા હતા । એના લક્ષણો પ્રાચીન ઔપનિષદો અને ગીતામાં નજરે પડે છે । ય્યારે પંજરફની સ્થાપના સ્પષ્ટ થઈ સ્વારે નિર્ગુણસ્વરૂપનું ચિંતન પરાકાષ્ટાપ પહોંચ્યું છે, તેમ છતાં તત્ત્વચિંતકો અને કવિઓ પુરાણી સગુણ વર્ણનની પ્રથાને પણ ચાલુ

રાખે છે । તેથી જ શ્વેતાશ્વતર અને ગીતાકાર પરમાત્માનું નિર્ગુણ વર્ણન કરતાં છતાં
 'સહસ્રશીર્ષો પુરુષઃ સહસ્રાંશઃ સહસ્રપાત્ ।' (શ્વે० ૩.૧૪) इत्यादि रूपे અને
 'સર્વેતઃ પાણિરાદં તત્ સર્વેતોઽન્નિશિતોમુખમ્ ।' (શ્વે० ૩.૧૬) इत्यादि रूपे સગુણ
 વર્ણન પણ કરે છે । છંદોગ્ય આદિના અશરિરવર્ણનનું (છંદો० ૮.૧૨.૧)
 અનુકરણ કરી મુખ્યક પરબ્રહ્મનું 'યત્તદદેશ્યનમાદ્યામગૌતમવર્ગમચક્ષુઃશ્રોત્રં તદપાણિ-
 પાદમ્ ।' (મુ० ૧.૬) આદિ રૂપે વર્ણન કરે છે, અ્યારે શ્વેતાશ્વતર તેનું 'અપાણિ-
 પાદો જલનો પ્રહીના પસ્યત્યચક્ષુઃ સ શ્રુણોલ્યવર્ગઃ ।' (શ્વે० ૩.૧૯) આદિ રૂપે
 વિરોધાત્માસી સગુણ સ્વરૂપવર્ણન કરે છે ।

સિદ્ધસેન પણ પ્રસુત સ્તુતિમાં પરમાત્માનું નિર્ગુણ અને સગુણ સ્વરૂપ સ્તવે છે ।
 આ પદ્યમાં તો એ સમય સ્વરૂપના વર્ણન ઉપરાંત એક એવો પ્રતિમાજનિત ચમત્કાર
 દેખાય છે કે જે તેની પૂર્વતા વેદ, ટપનિષદ્ અને ગીતા આદિ મન્યોમાં દૃષ્ટિગોચર
 થતો નથી । આ ચમત્કાર એટલે માત્ર વિરોધાત્માસ જ નહીં પણ વિરોધાત્માસની
 પરિકાશ । સિદ્ધસેન એમ કહે કે પરમાત્મા નિરિન્દ્રિય છતાં ઈન્દ્રિયના કાર્યો કરે
 છે સ્વાલ્ભી તો તે મુખ્યક અને શ્વેતાશ્વતર કરતાં આગળ નથી વક્તા, પણ અ્યારે
 તેઓ એમ કહે છે કે નિરિન્દ્રિય પરમાત્મા ઈન્દ્રિયોના કાર્યો તો કરે જ છે, પણ
 વંધારામાં તે કાનનું કામ ઑણથી, ઑણનું કામ કાનથી, નાકનું ઝીમથી, વાળીનું
 વાન પગથી અને પગનું કામ માથાથી કરે છે; કિંતુના તેને ઘાસે કોઈ એક
 કામ એક સાધન દ્વારા જ કરવાનું બંધન નથી; અ્યારે તે જ્ઞાતાના મન ઉપર
 ચમત્કારિક ઘસાર ઉપજાવી તેને પરમાત્માની હોશીયારી ચમત્કારિકતામાં અદ્વાલું
 બનાવી કવિહૃલ સાથે છે ।

શબ્દાતીતઃ કથ્યતે શાવદૂર્લભાતીતો જ્ઞાતેતે જ્ઞાનવદ્ભિઃ ।

ચન્ધાતીતો વચ્યતે ક્લેશપાશૈર્મોક્ષાતીતો મુચ્યતે નિર્વિકલ્પઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—અન્દર્શી અતીત છતાં તે શાદિઓના શાવદો વિષય બને છે, જ્ઞાનથી
 અતીત છતાં તે જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનનો વિષય બને છે, ચન્ધનથી અતીત છતાં ક્લેશ-
 પાશથી વંધાય છે અને મોક્ષાતીત છતાં નિર્વિકલ્પ પદ મુક્તિ લાવે છે ।

ભાવાર્થ—તૈત્તિરિય આદિ ઉપનિષદોમાં "યનો શાવો નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા
 સહ ।" (તૈ० ૨-૯) જેથે વર્ણનો છે । તેમાં આત્માનું શબ્દાતીતત્વ અને મનો-
 પ્રાપ્ત્ય પ્રતિષ્ઠાદિત થયું છે । વીજી શાન્ પાંઈ એજ ઉપનિષદો આત્માનું નિર્લ-

પણ કરે છે, અને જ્ઞાનીઓને આત્મજ્ઞાન માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે, જેમ કે ‘શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ।’ (બૃ ૦ ૨.૪.૫) इत्यादि । આત્મબ્રહ્મને કૂટસ્થ માની બંધમોક્ષથી અતીત કહેવામાં આવ્યું છે અને વઢી ‘સોઽકામયતઃ બહુ સ્યાં પ્રજાયે-
યેતિ ।’ (તૈ ૦ ૨.૬) અને ‘તત્સદ્ગા તદેવાનુપ્રાવિશત્ ।’ (તૈ ૦ ૨.૬) इत्यादि द्वारा આત્મબ્રહ્મને સૃષ્ટિબદ્ધ પણ ઘર્ણ્યવામાં આવ્યું છે । ઉપનિષદો અને વર્ધાંજ બીર્જા અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનું કયન એ છે કે નિર્વિકલ્પસમાધિ પ્રાપ્ત કરનાર આત્મા મુક્ત થાય છે । આવા પરસ્પર વિરુદ્ધ દેહાત્તાં ઉપદેશવાક્યોને અવલમ્બી કવિએ આત્માની પરસ્પર વિરુદ્ધ અવસ્થાઓનું આલંકારિક ભાષામાં વર્ણન કર્યું છે, પણ તેનું તાત્પર્ય તો એ છે કે આ વિવિધ વર્ણનો પરસ્પર અસંગત નથી, પણ દષ્ટિભેદથી પ્રવર્તેલાં છે । આ જ વસ્તુને જૈનપરિભાષામાં મૂકી કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે પારમા-
ર્થિક—કર્મનિરપેક્ષ સ્વાભાવિક—દષ્ટિએ આત્મા નથી વાપ્ય, નથી તર્ક્ય, નથી બદ્ધ કે નથી મુક્ત; પણ વ્યાવહારિક અને કર્મસાપેક્ષ વૈભાવિકદષ્ટિએ આત્મા શબ્દગમ્ય, જ્ઞાનધ્યાનગમ્ય, બદ્ધ અને મુક્ત પણ છે ।

પ્રાચીન જૈન ધ્રુતમાં અતિમહત્ત્વ ધરાવનાર આચારાદ્ધર્મગ્રંથમાં આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિનું વર્ણન છે તે ઉપનિષદોમાંના નિર્ગુણબ્રહ્મવર્ણનની યાદ આપે છે । તે કહે છે કે “સઘે સરા નિપટંતિ, તક્કા તત્થ ન વિજ્ઞઈ, મઈ તત્થ ન માહિયા, સે ન દીદ્ધે ન હસ્સે, ન કીણ્હે ન, મીલે ન છોહિય, ન સુરભિગંધે ન દુરભિગંધે, ન તિસે ન કહુપ, ન ગુરુપ ન છહુપ, ન રૂપી ન પુરિસે ન અજ્ઞતા પરિણે સઘે ઉવમા ન વિજ્ઞપ્પ ।” (૫.૬.૧૭૦) ૧.

∴ નાર્યં બ્રહ્મા ન કપર્દી ન વિષ્ણુર્બ્રહ્મા ચાર્યં શાક્રરશ્ચાચ્યુતશ્ચ ।
અસિન્મૂઢાઃ પ્રતિમાઃ કલ્પયન્તે જ્ઞાતશ્ચાર્યં ન ચ ભૂયો નમોઽસ્તિ ॥૧૦॥
અર્થ—આ પરમાત્મા નથી બ્રહ્મા, નથી શાક્ર કે નથી વિષ્ણુ; અને છતાં એ બ્રહ્મા છે, શાક્ર છે અને વિષ્ણુ પણ છે । મૂઢ માણસો જ પરમાત્મા વિષે વિવિધ પ્રતિમાઓની કલ્પના કરે છે, જ્યારે આ આત્મા જ્ઞાત થાય છે ત્યારે પરી નમસ્કાર કરવાપણું નથી રહેતું ।

∴ ભાવાર્થ—લોકપરમ્પરા અને પૌરાણિક માન્યતાઓમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહે-
શ્વરની ત્રિમૂર્તિ પૂજાપતેમ મનાય છે અને ઉપાસક પોતાની રુચિ કે સંસ્કાર પ્રમાણે પરમાત્માને જ બ્રહ્મા, શાક્ર કે વિષ્ણુરૂપે મને છે । વઢી લોભો અને ધર્ષી

વાર શાસ્ત્રો પણ એ ત્રિમૂર્તિને પરસ્પર વિરુદ્ધ માને અને મનાવે છે । આ વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ કવિ પરમાત્માનું વર્ણન—નિર્ગુણ વર્ણન કરવા અને ઊર્ક તથા શાસ્ત્રમાં રુદ્ધ થઈ ગયેલ વિરોધી માવનાને નિર્મૂલ્ય કરી તેને સ્થાને સમન્વયદ્રષ્ટિ કેલ્લવા સમુગ્ધવર્ણન કરતાં, કહે છે કે પરમાત્મા તો નથી જ્ઞાતા, નથી શક્તર કે નથી વિષ્ણુ અને તેમ દર્શાવે તે ત્રણે રૂપ છે—કોઈ એકરૂપ તો નથી જ ।

લોકો પરમાત્માની ઉપાસના માટે અનેક જાતના પ્રતીકો વ્રતે છે, અનેક નામથી અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ રચે છે અને પછી તેમાં જ મરત થઈ મૂલ ધ્યેય મૂલી જાય છે । એવા લોકોને ઉદેશી કવિ ‘ન તસ્ય પ્રતિમા બલ્ધિ ।’ (ધે૦ ૪.૧૯) એ શ્લોકોના કવનનું માધ્યમ કરતો હોય તેમ સાચું જ કહે છે, કે મૂલ હોય છે તે જ પરમાત્માની અનેક પ્રતિમાઓ વ્રતે છે । વાકી સરી વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે જેઓને પરમાત્માનું સ્વરૂપ અવગત થાય છે તેમને વાસ્તે પરી કે વધારે મનસ્કાર કરવાપણું રહેતું જ નથી । તેઓ પોતે જ પરમાત્મરૂપ બને છે અને તેમના ઉપરનું તમ નિઃશેષ થઈ જાય છે ।

આપો યદિમાંતરિશ્વા હુતાશઃ સત્યં મિથ્યા વસુધા મેઘપાનમ્ ।

મહા ધીટઃ શાદ્દરસાદ્દર્પકેતુઃ સર્વેઃ સર્વે સર્વથા સર્વતોડ્યમ્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—પરમાત્મા જ પાણી અને કદિ છે, પવન અને હુતાશન છે, સત્ય અને મિથ્યા છે, પૃથ્વી અને આકાશ છે, મહા અને ધીટક છે, શાદ્દર અને ગદ્દધ્વજ—વિષ્ણુ છે । આ સર્વ—પરમાત્મા દરેક રીતે દરેક સ્વરૂપ છે ।

ભાષાર્થ—કેટલાક વૈદિક મંત્રો, તપનિયતો અને ગીતામાં એ માવના સુપ્રસિદ્ધ છે કે એક જ પરમાત્મા નાનારૂપ છે અને નાનારૂપે વિલસે છે । એ જ માવનાને અહીં કવિ પરસ્પર વિરુદ્ધ દેહાત્માં આધિમૈતિક અને આધિદૈવિક દ્વંદ્વોથી અભિન્નરૂપે પરમાત્માનું વર્ણન કરી ન્યક્ત કરી છે । શ્લોકોના “તદેવાગ્નિસ્તદા-દિત્યસ્તદાણુસ્તદુ ચન્દ્રમાઃ । તદેવ શુક્રં તદ્વજ્ર તદાપસ્ત્યજાપતિઃ ।” (૪.૨) આ મંત્ર પ્રસ્તુત પદ સાથે સરસાલી શક્યમ્ । તૈત્તિરીય (૨.૬)માં વ્રજ નાનારૂપ ભાગ્ય કર્માનું વર્ણન છે તેમાં અનેક વિરોધી દ્વંદ્વો સાથે ‘સત્ત્વં ચાનૃતં ચ અમવત્’ એ વાક્ય દ્વારા જે સત્તાનૃત દ્વંદ્વો ડહેલ છે, તેને જ અહીં કવિ સત્ય-મૃપા કહેલ છે । શુક્યપુર્વેદ (૧૯.૭૭)માં ‘દદ્રા રૂપે વ્યાકરોઃસલાનૃતં પ્રજાપતિઃ’ એ મંત્રમાં પણ પ્રજાપતિ સત્ય અને અનૃત એ રૂપનું વ્યાકરણ કર્માનો પ્રાચીન પ્રધાત છે ।

અહીં વહ્નિ અને દ્રુતાશ વે પદો સમાનાર્થક આવેલાં હોવાથી પુનઃક્રિનો ભાસ થાય છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી । વહ્નિથી એ અગ્નિ સમજવાનો તે જલવિરોધી સામાન્ય અગ્નિ લેવો જોઈએ અને દ્રુતાશ પદથી આહુતિ દ્રવ્યને શીલનાર યજ્ઞીય વિશિષ્ટ વહ્નિ લેવાનો છે, જેને માતરિશ્વાયી વિરોધી લેખવામાં આવ્યો છે । માતરિશ્વાનો અર્થ વૈદિકમંત્રોમાં 'મૌનસૂત' ('ચોમાસું સૂચવતો પવન) કરેલો છે^૧ । ચોમાસાનો તોફાની પવન કે તેથી સૂચવાતું ચોમાસું એ દ્રુતાશન વિરોધી ઇટલા માટે મનાયું હોવું જોઈએ કે સામાન્યરીતે ચોમાસામાં યજ્ઞપ્રથા નહીં હોય ।

સ ઇવાયં નિશ્ચુતા યેન સર્વા :શબ્દદુઃખા દુઃખમેવાપિયન્તિ ।

સ ઇવાયમૃતયો યં વિદિગ્યા વ્યતીત્ય નાકમમૃતં સ્વાદયન્તિ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—આ તે જ પરમાત્મા છે જેના વડે ભરેલાં અને વ્યાપેલાં પ્રાણિઓ સતત દુઃખવાળાં થઈ દુઃખ જ પામ્યા કરે છે । આ તે જ પરમાત્મા છે જેને જાણીને ઋષિઓ સ્વર્ગનું અતિક્રમણ કરી અમૃતને આસ્વાદે છે ।

ભાવાર્થ—કયાં જ પ્રાણિઓ પરમાત્મભાવથી ભરેલાં છે અને ઉભરાય છે । તેમ છતાં તે નિસ્તર દુઃખી રહી દુઃખ પામ્યા જ કરે છે । આ કાપન વિરુદ્ધ છે, કેમ કે પ્રાણિઓ પરમાત્મરૂપ હોય તો દુઃખ સ્પર્શી જ કેમ શકે ? આ વિરોધનો પરિહાર જાણીતો છે । તાર્કિકદૃષ્ટિએ કયાં જ જીવાત્મા પરમાત્મરૂપ છે, પણ પોતાના હરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી તે દુઃખ પામે છે । આજ યસ્તુ કવિએ ઇષ્ટતરૂપમાં ન્યતિરેક દ્વારા કહી છે કે જે ઋષિઓને આત્મજ્ઞાન છે તેઓ અમૃત જ બને છે । સ્વર્ગનું અતિક્રમણ કરી અમૃતનું આસ્વાદન કરે છે એ વર્ણનમાં દેખીતો વિરોધ છે । કેમ કે સ્વર્ગમાં જ અમૃતના અસ્તિત્વની માન્યતા છે, તો તેને સ્વર્ગ છાંયનાર કેમ ચાહે ! સમાધાન એ છે કે માન્યતાનું સ્વર્ગીય અમૃત એ વાસ્તવિક અમૃત નથી, વાસ્તવિક અમૃત જે આત્માનું સામાવિક સ્વરૂપ છે તે તો સ્વર્ગ છાંયી જનારને જ પ્રાપ્ત થાય છે ।

આ પદમાં રહેલો માત્ર ચેતાચતુરના 'તતો યદુત્તરં તદરૂપમનામયમ્ । ય ઇતદ્વિદુરમૃતાસ્તે મવન્સ્યેતરે દુઃખમેવાપિયન્તિ ।' (૧.૧૦) મંત્રમાં સ્પષ્ટ છે ।

વિદ્યાવિદ્યે યત્ર નો સંમયેતે યદ્વાસન્નં નો દવીયો ન ગમ્યમ્ ।

યસિન્મૃત્યુર્નેહતે નો તુ કાર્મઃ સ સોઽક્ષરઃ પરમં બ્રહ્મ લેધમ્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—જેમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા નથી સંમયતા, જે નથી સમીપ કે નથી દૂરતર,

૧ મોનિયર વિશિષ્યસ્કૃત સંસ્કૃત શોષ ।

૨ નોદુદ્ધમા—મુ. ૧ ।

કે નથી ગમ્ય, જેમાં નથી મૃત્યુ પ્રવૃત્તિ શું-કે નથી કામ પ્રવૃત્તિ થતો, તે અને તે જ અશ્વર-અવિનાશી છે અને જ્ઞેય એવું પાત્ર છે ।

ભાવાર્થ—કવિએ અહીં પરમાત્માનું નિર્ગુણસ્વરૂપ વર્ણવેલું છે । તેથી જ તે અવિદ્યા ઇચ્છા કર્મનાર્થ અને વિદ્યા ઇચ્છા આત્મલક્ષી જ્ઞાન વસ્તુના સંપ્રત્યક્ષ પરમાત્માને પર કહે છે । પરમાત્મા નથી આસન્ન કે નથી દૂર એ વર્ણન જ્ઞાનાત્મકના ‘તદેતિ તત્તેતિ તદ્દૂરે તદ્દત્તિકે ।’ (૫) એ વર્ણનની યાદ આવે એવું છે । પ્રસ્તુત પદ્યમાં એતાદ્ધતરના ‘દે અશ્વરે વ્રહ્મપરે સ્વનન્તે વિદ્યાવિદે નિહિતે યત્ર ગૃહે । કુરં સ્વવિદ્યા હમૃતં તુ વિદ્યા વિદ્યાવિદે જ્ઞાતે યસ્તુ સોઽન્યઃ ।’ (૫.૧) આ મંત્રનો ભાવ એ છે ।

ઓતપ્રોતાઃ પશુઓ યેન સર્વે ઓતઃ પ્રોતઃ પશુભિષ્ચેય સર્વેઃ ।

સર્વે ચેમે પશુવસ્તસ્ય હોમ્યં તેષાં આયમીશ્વરઃ સંચરેણ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—જેના વડે આ વર્ષા પશુઓ—જીવાત્માઓ ઓતપ્રોત છે અને એ પોતે વર્ષા પશુઓ—જીવાત્માઓ દ્વારા ઓતપ્રોત છે । આ વર્ષા પશુઓ તેવું હવ્ય છે અને એ વર્ષા પશુઓને વાસે આ વર્ષા યોગ્ય જ્ઞાત છે ।

ભાવાર્થ—કવિ અહીં પાશુપત પરમ્પરાને અનુસરી ‘પશુ’ પદ જીવાત્માના અર્પણ પ્રયોગે છે અને તે જીવાત્મા-પરમાત્માનો સમ્બન્ધ અહીં આલંકારિક રીતે જ્ઞાત કરે છે । કવિ જીવાત્મા અને પરમાત્માને એક-જીવાથી ઓતપ્રોત કરી તે બે વચ્ચે અભેદ સમ્બન્ધ દર્શાવે છે અને દત્તા તે અભેદ વિશિષ્ટાદિત કોટિનો હોય તેમ તેના રૂપક ઉપરથી જાણે છે ।

૧. યજ્ઞમાં પશુઓ હોમાર્તા તેથી તે ઇદિદ દેવનાના હોમ્ય-હવ્યદ્યવ્ય કહેવાય છે અને તે તે ઇદિદ દેવના હોમ્ય પશુઓનો આરપ્પ મનાય છે । આ વસ્તુનો રૂપકમાં કવિએ જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો આધ્યાત્મિક સમ્બન્ધ સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે જીવાત્માઓ એ પરમાત્માના હોમ્ય છે, ઇચ્છા કે પરમાત્માને વસ્તુનું ધ્યેય રાહનાર જીવાત્માઓએ પોતાની જાતનું—જીવમાત્રનું ચલિદાન કરવું જ જોઈએ ।

૧. તત્ત્વેવંતા રદમયઃ કામધેનોર્યાઃ પાપ્માનમદુહાનાઃ સરન્તિ ।

યેનાત્પાતાઃ પંચ જનાઃ સ્વપન્તિ પ્રોહુઃકાસ્તે સં પરિવર્તમાનાઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—જેનાથી આત્મા—જેના સંકલ્પનો વિષય બનેલ પંચજનો—તિપાદ અને ચાર વર્ગો મટી પાંચ જન યા પાંચ રૂદ્રિયો સ્વે છે અને જેના વડે ઉદ્બોધ પામેલા તે પંચજનો પોતા પ્રભે પાછા થતાં હોય છે । તે જ પરમાત્મરૂપ કામ-ધેનુના આ રક્તિઓ છે કે જે આપમેલે પાપને નહીં દૂરનાં કરે છે ।

ભાવાર્થ—અહીં કવિએ બે વિરોધાભાસ દ્વારા ચમત્કારિક રીતે પરમાત્માની વિભૂતિનું વર્ણન કર્યું છે । તે કહે છે કે પરમાત્માની અભિમુખ્યતારૂપ આધ્યાત્મનો સ્પર્શ યતાં જ મનુષ્યમાત્ર અથવા ઇન્દ્રિયો સ્વપ્નવશ બને છે, એટલે કે તેઓ પરમાત્મ-સ્પર્શરૂપ નિદ્રામગ્નના પ્રભાવથી ભાન ગુમાવી નિદ્રાવશ બને છે અને જ્યારે તેઓ જાગે છે ત્યારે પોતાના કાર્યપ્રવેશ પ્રત્યે પાછા ફરે છે ।

આ દેખીતો વિરોધ છે, કેમકે પરમાત્માનો સ્પર્શ એ તો ગમે તેમાં જાગૃતિ આપે તેને વધારે તે માણસને પ્રવૃત્તિક્ષેત્રથી દૂર કરી નિદ્રાવશ અને ભાનમૂલ્યો કેમ ધનાવે ? જો તે એમ કરે તો પછી પરમાત્મસ્પર્શને વધારે તેને ચોરોએ પ્રયોજેલ નિદ્રામગ્નનો સ્પર્શ જ કહેવો જોડે ? આ પ્રાપંચિક વિરોધનો પરિહાર આધ્યાત્મિક-દૃષ્ટિના વિચારમાં છે । આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિ એમ કહે છે કે માણસો અને તેની ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં રમણ હોય છે ત્યારે જ તે તાત્કાલિકદૃષ્ટિ નિદ્રાવશ હોય છે । હૃદયમાં પરમાત્માનું સ્પંદન યતાં જ માણસ અને ઇન્દ્રિયોની એ દશા ચાલી જાય છે અને તે પ્રવૃત્તિક્ષેત્રના સ્ફૂલ્લરસની નિદ્રા છોડી કોઈ નવજાગરણ અનુભવે છે । આતું જાગરણ તે જ અહીં પરમાત્મસ્પર્શજનિત નિદ્રારૂપે વર્ણવેલ છે । અને જ્યારે આવી નિદ્રાથી માણસ અને ઇન્દ્રિયો જાગે છે ત્યારે તે પાછી પોતપોતાના વિષયભળી ઘડી મોગાભિમુખ બને છે ।

ઉક્ત નિદ્રા અને જાગરણ સમજવામાં ‘યા નિશા સર્વભૂતાનાં તત્ત્વાં જાગર્તિ સંપન્ની’ ગીતાનો (૨.૬૯) આ શ્લોક અને તેનું આચાર્ય હૈમચન્દ્રે કાવ્યાનુ-શાસનમાં કરેલું વિવરણ (પૃ. ૭૦) ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે ।

કવિ પરમાત્માને કામધેનુ કલ્પી તેની ચોમેર પથરાયેલી વિભૂતિઓને સ્તનનું રૂપક આપી કહે છે કે તે આપમેલે જ પાપને દૂષ્યા સિવાય જ સર્વા કરે છે । અહીં વિરોધ એ હામે છે કે પરમાત્માની વિભૂતિઓને જો આપમેલે દૂજના દીવી હોય એટલે તેને આપમેલે પોતપોતાનું કામ કરવા દીધું હોય તો તે સદાય મૂઠું કરે છે । પણ જો તેને પ્રયત્નથી દોઢા માંડે કે નિચોવો તો તેમાંથી પાપ જ શરૂ છે, ચુરાઈ જ પ્રકટે છે । આ દેખીતો વિરોધ છે । કામધેનુના સ્તનોને હાથથી નિચોવો કે આપમેલે દૂજવા ઘો તો પણ તેમાંથી એકસરતું દૂષ જ શરૂ । જ્યારે અહીં તો પ્રયત્નથી નિચોવતાં તેમાંથી ચુરાઈ પ્રકટવાનું કહેવામાં આવ્યું છે ।

૧ મૂળમાં રક્ષિ શબ્દ છે તેનો સીધો અર્થ સ્તન નથી પણ અહીં પ્રસંગ જોઈ ફિરળું આરસ કલ્પી છે અર્થ કર્યો છે ।

આ વિરોધનો પરિહાર એ રીતે થઈ શકે છે કે આધિભૌતિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક એ વર્ષા પરમાત્માની વિભૂતિઓને જ્યારે માણસ પોતાના આલંકારિક પ્રયત્નથી મોગદ્દિષ્ટ નિચોવે છે, એટલે તેના સાહજિક પ્રવાહને પોતાના લોભથી કુંઠિત કરે છે ત્યારે તે વિભૂતિઓમાંથી કત્યાણ સાધવાના બદલે અત્યાણ સાધે છે । કોઈ સૂર્યના સાહજિક પ્રકાશ-પ્રવાહને રોકવા મથે અથવા મેથને ધરસતાં રોકવા મથે તો તેમાં તેનું અને વીજાનું અહિત જ થવાનું । કવિનું તાત્પર્ય એટલું છે કે જે જે જગતમાં વિભૂતિરૂપ છે તેમાંથી વગર પ્રવત્તે સીતું કત્યાણ જ સ્થાપ છે । જો એ વિભૂતિઓને નિચોવવા મથો તો તેમાંથી અત્યાણ જ પ્રવટવાનું । કામચેતુના સ્તનો આપમેળે દૂધ ધાસાવે છે, પણ વધારે ઢાલચપી તેને નિચોવવા મથો એટલે તેમાંથી રુધિર પણ શરૂ । એ જ ન્યાય પરમાત્માની હુદરતી વિભૂતિઓને પણ લાગૂ પડે છે ।

તમેવાશ્વત્થમૃપયો ધામનમ્નિ દિરખમયં વ્યસ્તસહસ્રશીર્ષમ્ ।

મનઃશયં શતશાખપ્રશાલં યસ્મિન્ ધીઝં વિશ્વમોતં પ્રજાનામ્ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—જેમાં પ્રજાઓનું સંગૂર્ણ ધીઝ રહેલું છે તેને જ ઋષિઓ અશ્વત્થવૃક્ષરૂપે ઓળખે છે, તેને જ કેટલાઈતું હજાર મસ્તકધારી પ્રજારૂપે ઓળખે છે અને તેને જ સૈકલો શાખાપ્રશાલાવાળા કામરૂપે ઓળખે છે ।

ભાવાર્થ—સાંખ્ય-પરમ્પરા પ્રમાણે સૃષ્ટિમાત્ર કે પ્રાણીર્ગનું જન્મવીજ અવ્યક્ત પ્રવૃત્તિમાં સમાઈલું છે । જ્યારે વ્રજાવાદી પરમ્પરા પ્રમાણે એ જન્મવીજ—શક્તિ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરમાં નિહિત છે । અહીં કવિ ઈશ્વરવાદી પરમ્પરાને ઘડી પરમાત્માને જ સમગ્ર પ્રાણીર્ગની જન્મશક્તિના આધાર તરીકે નિર્દેશે છે । અને સાથે સાથે તે કહે છે કે ઋષિઓ એ જ પરમાત્માને વેદ, ઉપનિષદ, મહામાત્ર, ગીતા આદિમાં અશ્વત્થરૂપે દિરખગર્ભરૂપે તેમ જ કામરૂપે ઓળખે છે ।

ઋગ્વેદના સૂક્તમાં (૧.૨૪.૭) યદ્યગના વૃક્ષનું વર્ણન છે । અંયર્વેદમાં (૫.૪.૨) અશ્વત્થવૃક્ષનું વર્ણન છે, કટમાં (૬.૧) અને ગીતામાં (૧૫.૧) એ જ અશ્વત્થવૃક્ષનું ‘ઋગ્વેદમૂલમધઃશાલં’ इत्यादिरૂપે સવિશેષ વર્ણન છે અને ગીતામાં ‘તો પાતું કઠથી વધારે ‘અથક્ષોર્ચં પ્રસૂતાસ્તસ્ય શાલા ‘ગુણપ્રવૃદ્ધા વિપ્રયપ્રવાહાઃ’ (૧૫.૨) इत्यादિરૂપે વર્ણન છે । શેઠાચતર (૬.૬) અશ્વત્થ નામ ન આપતાં માત્ર વૃક્ષ શબ્દથી एनो નિર્દેશ કરે છે । દ્યુનસંસારના પસારાનું જ એ વૃક્ષ કે અશ્વત્થના રૂપકમાં ઋષિઓ વર્ણન કર્યું છે । કવિ તે રૂપવત્તે હરેશ્વરે જ કહે છે કે ઋષિઓ પરમાત્માનું જ અશ્વત્થરૂપે વર્ણન કરે છે । અહીં કવિ સંસાર અને

परमात्मानो 'अभेद' वर्णने छे । 'ज्यारे ब्रह्म ज जंगतनुं कारण मनायुं' स्यारे ब्रह्म-
वादिओए ए ब्रह्मने ज अक्षयरूपे वर्णयुं छे ।

१. 'पुरुषसूक्तम्' (१०.९०.१) सहस्रशीर्षरूपे पुरुषनुं वर्णन छे । ते पुरुष एटले
लोकपुरुष या ब्रह्मा, प्रजापति के हिरण्यगर्भ । ए ज ऋषिकृत वर्णनने 'लक्ष्यमा'
राखी कवि कहै छे के ते ज हिरण्यगर्भ परमात्मा छे । प्राचीनकालमां प्रजानुं मूल
हिरण्यगर्भ के ब्रह्मामां मनायुं । 'ब्रह्मवादनी प्रतिष्ठाना सम्पत्ता ए मूल परमात्मायां
मनायुं' । कवि ए प्राचीन अने नवीन विचारधारनुं एकीकरण करी कहै छे के
हिरण्यगर्भ ते ज परमात्मा छे ।

२. 'काम-तृष्णा-संकल्प के वासना ए ज संसारनुं बीज छे । तेमांसी ज सृष्टिनी
नानी मोटी सेंकबो शाखाओ प्रवर्तै छे । आ वस्तु 'सोऽकामयत बहु स्या प्रजा-
पयेति' (तै० २.६) इत्यादिरूपे ऋषिओए वर्णबेली छे । तेने लक्ष्य करी कवि
कहै छे के ए काम ते बीजुं बोई नहीं एण परमात्मा ज छे । 'कामोऽस्मि भरतर्षभ'
(गी० ७.११) नी पेठे काम अने परमात्मानो अभेद दर्शावबानां कविनुं तात्पर्य
एटलुं ज छे के सर्वना प्रभव तरीके जे जे मनाय छे ते परमात्मा ज छे । आ रीते
प्राचीन ऋषिओए नानारूपे गाएलो महिमा ते बडो परमात्मानो ज छे एम
कवि सूचवै छे ।

३. 'स गीयते धीयते चाध्वरेषु मन्त्रान्तरात्मा ऋग्यजुःसामश्रवणः ।

४. 'अधःशायो विततांगो गुहाप्यक्षः स विश्वयोनिः पुरुषो नैकवर्णः' ॥१७॥

अर्थ-ऋग, यजु अने सामरूप शाखाबाट्यो एबो मन्त्रोनी अन्तरात्मा ते ज
यज्ञोमां गवाय छे अने स्तवाय के विनवाय छे । गुहानो अप्यक्ष, अधःशायी अने
अङ्गो विस्तारेण एबो ते ज अनेकवर्ण विश्वयोनि पुरुष छे ।

५. 'भावार्थ-अही कर्मकाण्डमां प्रयोजाता मन्त्रो अने विधिओना हार्दरूपे तेम ज
ज्ञानकाण्डना चिन्तनमां सिद्ध यएल आध्यात्मिक तत्त्वरूपे परमात्मानुं एकीकरण
करवामां आव्युं छे । यज्ञोमां वैदिक मन्त्रो विधिपूर्वक उच्चारता अने जुदा जुदा
देवोनी स्तुति द्वारा प्रार्थना पती । आ सत्त्वता अने विनवाता अनेक देवोमांसी
एक देवनो विचार फलित यतो गयो स्यारे एम मन्त्रावा लाग्युं के बधा ज मन्त्रो
मले से ऋग्वेद, यजुर्वेद के सामवेदरूपे निमज्ज यथा होय अने जुदी जुदी शाखाओ
पंडी होय; छत्रां तेनो परमार्थ के तेनां रहेउ अन्तर्गत सार तत्त्व ते तो एक ज छे
अने ते ज अनेक यज्ञोमां गवाय तेम ज विनवाय छे ।

સમંજસપણ પછીની ધીજી ભૂમિકા જ્ઞાનકાષ્ઠની છે । તેનાં તત્ત્વચિંતકો અને સંતો મુદ્ધપણે જગતના મૂલ્યત્વની શોધ પાટલ પડ્યા હતા । એના પરિણામે તેમને એક એવું આધ્યાત્મિકતત્ત્વ ઘાસ્યું જેને તેમણે વિશ્વયોનિ તરીકે માન્યું અને વર્ગીયું । તે તત્ત્વચિંતક સંતોર આ તત્ત્વને અનેક જાતના વિરોધાભાસી વર્ણનો દ્વારા અલૌકિક રીતે વર્ગવિહીન છે । એ વર્ણને ભૂમિકાઓના પટિતાર્થનું એકીકરણ કરી કવિ અહીં કહે છે કે યજ્ઞોમાં જુદી જુદી શાખાઓ દ્વારા મવાતો સ્ત્રવાતો પુરુષ અને તત્ત્વજ સંતોનાં ગુહાખ્યજ તેમ જ વિશ્વયોનિ તરીકે પ્રસિદ્ધ પુરુષ એ એક જ છે ।

કોઈ યોગી પુરુષ ગુપ્તવાસી અને ગુપ્ત-અખ્યજ હોય તે દ્વાર પગ વગેરે અજ્ઞો ફેલાવી નીચે પડ્યો રહે, પણ તેણે પુરુષ વિશ્વયોનિ અને અનેકવર્ગ કેમ હોઈ શકે ? એ એક પ્રકારનો વિરોધ છે, પણ તેનો પરિહાર આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિમાં છે । આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિ પરમાત્મા એ જ મુદ્ધ પુરુષ છે, તે દૃષ્ટિ જગતની નીચે તેની પેલીપાર રહેલો હોઈ અપઃશાયી પગ છે અને તે પોતાના શક્તિરૂપ અજ્ઞો પ્રવૃત્તિના પટ ઉપર ધોમેર વિસ્તારતો હોવાથી વિતનાજ્ઞ પણ છે । તે શુદ્ધિરૂપ ગુપ્તમાં સ્થિરિત થતો હોવાથી અને દૃષ્ટિગુપ્તનું નિવર્ણન કરતો હોવાથી તે ગુપ્ત-અખ્યજ કહેવાય છે । અને છતાં તે વિશ્વયોનિ તો છે જ । તે પુરુષ મૂલમાં અર્ચા કે એક વર્ગ હોવા છતાં વિશ્વના અનેકરૂપે વિલસતો હોવાથી અનેકવર્ગ પણ છે ।

પ્રત્યુત્પન્ન પદના ઉત્તરાર્ધ સાથે ચેતાશ્ચતત્ત્વ નીચેના ચે મંત્રો સરલાવધા જેવા છે—“યજ્ઞ સ્ત્રમાવં પચતિ વિશ્વયોનિઃ પાપ્યાજ્ઞ સર્વાન્પરિણામયેષઃ” (૫.૫), “ય એકોઽર્ણો વહુષા શક્તિયોગાદર્ણાનનેકશ્ચિદિતાર્યો દધાતિ” (૪.૧) ।

તેનૈવૈતદિતતં બ્રહ્મજાલં દુરાચરં દૃષ્ટુપસર્ગપારોમ્ ।

અસિન્મમ્ના માનંયા માનશર્પ્યર્વિવેષ્યન્તે પદાવો જાયમાનાઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—તેનાથી જ આ બ્રહ્મજાલ વિસ્તરેલું છે કે જે દુષ્ટવેશ છે અને દૃષ્ટિને ઉપસર્ગ કરનાર છે । એ બ્રહ્મજાલની અન્દર મમ્મ એવા મનુષ્યો પણ બની માનરૂપ શત્રુથી વિધાય છે ।

ભાષ્યાર્થ—અહીં કવિએ બ્રહ્માણ્ડને જાલરૂપે કત્તી તેને ફેટાવનાર તરીકે પરમાત્માનો નિર્દેશ કરી સૂચવ્યું છે કે બ્રહ્મજાલને ફેટાવનાર જે જાલી ધીર કે પારથી તે તો પરમાત્મા જ છે । જાલ અને બ્રહ્માણ્ડનું સામ્ય સ્પષ્ટ છે । જાલમ

પક્ષાયા પછી તેમાં ચાલતું, હરતું, પરતું, નિકળતું મુક્તેલ બને છે । મદ્રાણ્ડ પણ એવું જ । જાલમાં પક્ષનારનો દષ્ટિ અંજાઈ જાય છે, તેને કાંઈ સૂઝતું નથી । મદ્રાણ્ડમાં પહેલની પણ એ જ દશા હોય છે । જાલમાં લોભાઈને પક્ષાણ્ડ હરણ વગેરે પશુઓ તેના કાંઠાઓ અને બંધનોથી ઘેરાઈ ઘવાય છે । મદ્રાણ્ડમાં પણ આસક્ત થઈ ગઈ પછા માણસો પશુની પેટે છાત્રા વની માનાપમાનના શત્રુઓથી વિધાય અને ઘવાય છે ।

અહીં જાલ નાહનાર જાલી તરીકે વર્ણન કરી કવિએ નિંદાસ્તુતિ અલંકાર દ્વારા પરમાત્માનો મહિમા જ ગાયો છે ।

તુલના—પ્રસ્તુત પદ્યમાં જાલી તરીકે પરમાત્માનું વર્ણન છે તેનું શ્લેષાત્તરમાં પણ છે । જેમ કે ‘ય એકો જાલવાનીશત ઈશનીભિઃ સર્વાલોકાનીશત ઈશનીભિઃ ।’ (૩.૧), ‘એકેકં જાલં ઘટ્થા કિર્ણવન્નસ્મિન્દેવે સંચરત્તેપ દેવઃ ।’ (૫.૩) પણ અહીં કવિએ ‘દુરાચરં દષ્ટુપસર્ગપાશાય’ જેવા વિશેષણોથી જાલનું સ્પષ્ટીકરણ વિશેષ કર્યું છે । અને એમાં પક્ષનાર માણસો પશુની પેટે કોવી રીતે જકાદાય છે તે સૂચવ્યું છે ।

અયમેયામ્તશ્ચરતિ દેવતાનામસ્તિન્દેવા અધિવિશ્વે નિપેદુઃ ।

અયમુદ્દણ્ડઃ પ્રાણમુદ્ધ પ્રેતયાનૈરેષ ત્રિધા યજ્ઞો ઘૃપમો રૌરવીતિ ॥૧૧॥

અર્થ—આ જ દેવતાઓની અંદર વિચરણ કરે છે, અને ઘણા દેવો આની જ અંદર રહેલા છે, આ જ દણ્ડધારણ કરી પ્રેતયાનોથી પ્રાણમોજી બને છે અને આ જ ત્રણ રીતે યજ્ઞ વડે ઘૃપમરૂપે બરાડે છે ।

માધાર્થ—મદ્ર, પ્રાણ અને ઉપનિષદો વગેરેમાં જે ચમત્કારી વર્ણનો છે તેમાંથી કેટલાંક હઈ અહીં કવિ તેને પરમાત્મસ્તુતિરૂપે ગૂંપે છે । ઋગ્વેદમાં “ચત્વારિ શૃક્લા ત્રયો અસ્ય પાદા । દ્વે શીર્ષે સપ્ત હસ્તાસો અસ્ય । ત્રિધા વક્ષો ઘૃપમો રૌરવીતિ ।” (૪.૫૮.૩) આ મદ્ર છે । તેનું સાપણે યાત્રા નિરુક્તમાપ્યને અનુસરી યજ્ઞાગ્નિ અને સૂર્યપરક વ્યાખ્યાન કર્યું છે । શાન્દિક પતંજલિદ્ મદ્રા-માપ્યમાં એ મદ્રને શાન્દપરક યોજ્યો છે, ચારે સિદ્ધસેન અહીં તેનું માત્ર એક પાદ પરમાત્મપરક યોજે છે । તેનું તાત્પર્ય અહીં પરમાત્માના સગુણરૂપ વર્ણનનું હોય એમ છામે છે । પરમાત્મા છે તો ઘૃપમ પૃથલે ઉત્તમ અથવા વક્ત્રયાણ-ગુણવર્ધન કરનાર—સ્વતઃ; યગ ચારે તે સત્ત્વ, રજસ અને તમ એ ત્રણ ગુણથી બંધાય છે અથવા રાગ-દ્વેષ-મોહના બંધનમાં પડે છે સ્થારે તે નાકે, ગઢે અને પગે ત્રિધા બંધાવેલ સાંઢની પેટે ઘુમરાણ મચાવી સોવા પોમરાવે છે ।

“અધ્યાયમાદિલે તેજોમયોઽવૃતમયઃ” (વૃ૦ ૨.૨.૫) इत्यादिरूपे उपनिषद्
 दोમાં પરમાત્માનું વર્ણન છે । તેમાં વર્ણનોને અધ્યમાં રાહી કવિએ અહીં પરમાત્માને
 દેવતાઓના અન્તરધારી તરીકે વર્ણવ્યો હામે છે । અથા દેવો પરમાત્મામાં રહ્યાં છે
 ए अर्थનું પ્રસ્તુત પદનું વીનું પાદ તે જોનું તેમ એતાશ્રંતસ્મ “अस्मिन्देवा अधि-
 निष्ठे निषेदुः” (૪.૮) છે । પ્રાણીઓને પ્રેતલોકમાં રહે જતાનું વચન દંષ્ટપર
 યમને સુપ્રત છે એવું પૌરાણિક વર્ણન છે । યમ પ્રેતલોકમાં જનાર પ્રાણીઓનું
 શાસન કરતો હોવાથી દંષ્ટપર અને મયાનક કલ્યાય છે, તેવા યમ તરીકે પણ
 પરમાત્માનો નિર્દેશ કરી અધિ સ્ત્રવે છે કે પરમાત્મા પુણ્યશાલી પ્રલે જેટલો
 કોનલ છે તેટલો જ પાર્ણીઓ પ્રલે કટોર છે ।

અર્થો ગર્ભઃ સચિતા ચદ્વિદેષ દિરણ્મયઃપ્રાન્તરાત્મા દેવયાનઃ ।

પતેન સ્તમિતા સુમગ્ના ચૌર્નમથ સુર્વી ચૌર્વી સત્ત્વ મીમયાદસઃ ॥૨૦॥

અર્થ—ચન્દ્ર, સૂર્ય, અદિ, દિરણ્મય, અન્તરાત્મા અને દેવયાન આજ છે,
 પનામી જ સુન્દર સર્ગ, આકાશ, મહતી અથા વજનદાર પૃથ્વી અને સાત સમુદ્રો
 ધમેજ છે ।

ભાવાર્થ—“તદેવાત્મિસ્રદાદિત્વસ્રદાવુસ્રદા ચન્દ્રમાઃ । તદેવ શુક્રં તન્નસ
 તદાપલ્લવજાપતિઃ ॥” (૪.૨) આ મંત્રમાં જેમ એતાચતરે વ્રજનું અનેક દેવો
 રૂપે વર્ણન કર્યું છે તેમ અહીં કવિએ પૂર્વાર્ધમાં અનેક દેવો રૂપે પરમાત્માનું વર્ણન
 કર્યું છે અને ત્યાર બાદ જેમ ઋગ્વેદ તેમ જ યજુર્વેદના “યેન ચૌરણા પૃથિવી અ
 દદા યેન સઃ સ્તમિતં યેન નાકઃ । ચોઽન્તરિક્ષે રજસો મિમાલઃ કાસ્ય દેવાય
 હૃમિર્ષો સિવેમ ॥” (ઋ૦ ૧૦.૧૨૧.૫, શુ૦ ૫૦ ૩૨.૬) આ મંત્રમાં દિરણ્મ-
 ગર્ભ પ્રજાપતિને સર્વના આધારસ્થાન તરીકે વર્ણવેલ છે અને જેમ મૃદદારણ્યકર્મ
 “एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विष्टौ तिष्ठत एतस्य वै अक्ष-
 रस्य प्रशासने गार्गि धावापृथिव्यौ विष्टौ तिष्ठतः” (૩.૮.૯) इत्यादि द्वारा
 સૂર્ય, ચન્દ્ર આદિની નિયમિત સ્થિતિના નિયામકરૂપે અક્ષર—પરમાત્માનું વર્ણન છે
 અને જેમ મુણ્ડકર્મ “अतः समुद्रा गिरापथ सर्वेऽस्मात्पुण्ड्रान्ते सिन्धवः सर्वरूपाः”
 (૨.૧.૯) समुद्र, पुण्ड्र, नदी कगेरेना नियमित कर्पना कारण तरीके वर्णन છે
 તેમ અહીં ઉપરાર્ધમાં કવિએ સર્ગ, આકાશ, પૃથ્વી અને સાત સમુદ્રની સ્થિતિ
 પરમાત્માને હીવે છે એવું વર્ણન કર્યું છે । જે શાબ્દિક દ્રષ્ટિએ ઋગ્વેદના ઉપર
 નિર્દેશોઽ મંત્રનું પ્રતિવિમ્બ નાત્ર છે ।

પુરાણો અને લોકોમાં સમુદ્રની સાત સંખ્યા પ્રસિદ્ધ છે । તેથી સતતદ્વીપસમુદ્રા વસુમતી કહેવાય છે ।

અહીં પૂર્વાર્ધમાં તો સર્વ કાંઈ પરમાત્મરૂપ છે એવું કારણાભેદ વર્ણન છે । જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં આંતું જગત પરમાત્માને લીધે જ ટકેલું છે એવું માહાત્મ્ય વર્ણન છે । બે લોકમાં ગયા પંછી પુનરાવૃત્તિ નથી થતી તે દેશ્યાન કહેવાય છે । પિતૃધાન-લોક એવી જુદો છે, કેમકે ત્યાંથી પુનરાવૃત્તિ પા્ય છે ।

મનઃ સોમઃ સચિતા ચક્ષુરસ્ય પ્રાણં પ્રાણો મુલમસ્યાજ્યપિયઃ ।

દિશઃ ધોત્રં નાભિરુધ્મપ્વયાનં પાદાવિલા સુરસાઃ સર્વમાપઃ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—ચન્દ્ર તે આનું—પરમાત્માનું મુલ છે, સૂર્ય નેત્ર છે, પ્રાણવાયુ પ્રાણ—નાસિકા છે, ધૃતપાપી—અગ્નિ આનું મુલ છે, દિશાઓ યોત્ર છે, આકાશ નાભિ છે, પૃથ્વી પા છે અને સુરસ જલ તે સર્વ કાંઈ છે ।

માવાય—ઋગ્વેદ જોવાં પ્રાચીન પ્રયોગમાં લોકપુરુષનું વર્ણન કરતાં ઋષિપૃથ્વીવિશિષ્ટ પુરુષનાં તે તે અંચલમાંથી આધિભૌતિક અને આધિદૈમિક વિનૃતિઓની હવૃત્તિ વર્ણવી લોકપુરુષનું મહત્ત્વ ગાયું છે । જેમ કે મનથી ચન્દ્ર હવૃત્ત પાપો, પંક્ષુથી સૂર્ય, મુલથી ઇન્દ્ર અને અગ્નિ, પ્રાણથી વાયુ, નાભિથી અન્તરિક્ષ, મસ્તકથી સર્ગ અને પગથી પૃથ્વી થઈ રહ્યાદિ (ઋ૦ ૧૦.૨૦.૧૩.૧૪) । શુદ્ધયજુર્વેદમાં ૯૫ વર્ણનનો યોગો વિકાસ થયો છે । આગલ જતાં જુદા જુદા ઉપનિષદોમાં ૯ પ્રક્રિયા અનેક રૂપે પહલાવવામાં આવી છે । દા. ત. ઘૃહદારણ્યકર્મ (૧.૧.૧) મૈત્રેય અથના શિર આદિ અનેક અંગો રૂપે ઉપા આદિ પ્રાકૃતિક વસ્તુઓને કલ્પી છે । અને વહી તે જ ઉપનિષદમાં શુદે શુદે સ્થલે ૯૫ વસ્તુ જુદા જુદા રૂપકોમાં ધોડાં ઘણાં ફેરફાર સાથે આવે છે । પૈતરેયમાં (૧.૧.૪) મુલથી યાણીની, યાણીથી અગ્નિ અને નાસિકાની, નાસિકાથી પ્રાણની, પ્રાણથી વાયુ અને નેત્રની રહ્યાદિરૂપે હવૃત્તિ વર્ણવેલી છે । આગલ જતાં યાગવતમાં (૨.૧.૨૬-૨૯) તો મૃદલો ધધો વિકાસ થયો છે કે પ્રકૃતિગત નાની મોટી સંખ્યાવદ્ધ વસ્તુઓ પ્રમુ-શીરના અન્ન પ્રસન્નરૂપે વર્ણવાયેલી છે । આ પ્રશ્નો ઉપયોગ થતી કવિ અહીં

૧ મુલમસ્યાજ્યપિય દિશઃ । ધોત્રનાભિરુધ્માદયાનં પાદાવિલાઃ—મુ. ।

૨ ચન્દ્રમા મનસો જાતઘણોઃ સૂર્યો અજાયત ।

ધોત્રાદ્વાયુષ પ્રાણથ મુલમગ્નિરજાકત ।

નાભ્યા આસીદન્તરિક્ષં શીર્ષ્યં ચૌઃ કમવર્તત ।

પદ્મ્યાં ભૂમિર્દિશઃ ધોત્રાત્પથા લોશં અક્લમ્બન્ ॥ ૩૧.૧૨.૧૩. ૩૦ ય. ।

૩ રુદાદા ૨.૫. ૧-૧૪ । ૩.૫. ૧૨.૨.૧૩ ।

પાછળથી થયા । તેઓ પોતાના પૂર્વવર્તી મૂલતત્ત્વને કેવી રીતે જાણે ? આ ઉત્તર આગલ જતાં પરમાત્માના જ્ઞેય-અજ્ઞેય સ્વરૂપમા પરિણમ્યો તેને જ કવિએ અહીં વર્ણવેલ છે ।

અસ્મિન્નુદેતિ સવિતા લોકચક્રુરસિદ્ધસ્તં ગચ્છતિ ચાંશુગર્ભઃ ।

एषोऽजस्रं वर्तते कालचक्रमेतेनायं जीयते जीवलोकः ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—આ પરમાત્માને વિષે જ સૂર્ય જે નેત્રની પેઠે લોકને પ્રકાશદાયક હોવાથી લોકચક્ર કહેવાય છે તે ઉદય પામે છે અને એ જ પરમાત્મા વિષે તે સૂર્ય પાછો અંશુગર્ભ—કિરણોને પોતાની અંદર ગર્ભની પેઠે સંકેલી લેતો—બની અસ્ર પામે છે । એ જ પરમાત્મા સતત કાલ ચક્રરૂપે પ્રવર્તે છે અને એના જ વડે આ જીવલોક જીવી રહ્યો છે ।

માવાર્થ—વૃહદારણ્યક (૩.૮.૯)માં યાજ્ઞવલ્ક્યે વાચકૂનથી ગાર્ગિને ઉત્તર આપતાં કહ્યું છે કે—“एतस्य वा अक्षस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ” અર્થાત્ સૂર્ય-ચંદ્ર એ પરમાત્માના મહિમાને ઊંચે જ રહ્યાં છે, અને નિયમિતપણે પોત-પોતાનું કામ કરે છે । આ કથનનું જાણે માપ્ય કરતો ન હોય એમ કઠોપનિપદમાં ઋષિ કહે છે કે “यत्तद्योदेति सूर्योऽजस्रं यत्र च गच्छति ।” (૪.૯) । આ જ વસ્તુને સિદ્ધસેન અહીં પૂર્વાર્ધમાં વર્ણવી પરમાત્માનો મહિમા ગાય છે । ઉત્તરાર્ધમાં તે પરમાત્માને નિરંતર ફરતા કાલચક્રરૂપે વર્ણવે છે । કાલકારણશ્રદિઓ સમગ્ર વિશ્વના કારણ તરીકે કાઢને જ માનતા । આ મતનો ઊઠેલ અથર્વવેદના (કાંડ ૧૯, સૂક્ત ૫૩-૫૪) કાલસૂક્તમાં સ્પષ્ટ છે । કથિ અહીં પરમાત્માને જ વિશ્વનું કારણ માને છે તેથી તે પરમાત્મા અને કાલ વચ્ચેને અભિન્ન કલ્પી કહે છે કે જે કાલચક્ર નિરંતર પ્રસ્તમાન હોવાની માન્યતા છે તે કાલચક્ર વસ્તુતઃ પરમાત્મા જ છે । કાઢને ચક્ર કહેવામાં આવેલ છે તે એમ સૂચવવા કે જેમ ચક્ર સદા ફર્યા કરે છે તેમ કાલ પણ સદા ગતિ કર્યા કરે છે । ચક્રમાં આરાઓ હોય છે તે વાર કે છ હોવાની માન્યતા છે । કાઢને ચક્ર કહેવામાં એ પણ આશય છે કે ચક્રના છ કે વાર આરાઓની પેટે કાઢને પણ છ ઋતુ અને વાર મહિનારૂપ આરાઓ છે । જૈન પરંપરામાં પણ કાલચક્રની કલ્પના છે પરંતુ તેમાં ઋતુ કે માસને સ્થાને વીંજી જ જાતના છ અને વાર વિભાગ કલ્પી તેને આરા કહેવામાં આવ્યા છે । તે છ કે વાર કાલવિભાગ પ્રજ્ઞાના દિવસ અને રાતની પૌરાણિક કલ્પનાથી પણ આગલ થી જાય છે । ચંદ્રતીનો ક્રમ સૂચવનાર છ આરા ઉત્સર્પિણી અને પડ્મીણો ક્રમ સૂચવનાર છ આરા અવતર્પિણી કહેવાય છે । આ ઋતુ-

ચક્ર અને માસચક્ર નિયમિતપણે એક વળ ફળ ચોખ્યા સિવાય પરીપરીને જાય અને આવે છે । એની ગતિ બરાબર ચક્ર જેવી જ છે, તેથી કાઢીને ચક્રની ઉપમા બરાબર લાગૂ પડે છે । અન્તે કવિ કહે છે કે સમગ્ર જીવલોકનું જીવન પરમાત્માને જ આમારી છે । કવિનું આ કથન કટના “ન પ્રાણેન નાપાનેન મર્સ્યો જીવતિ કથન । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतादुपाश्रितौ” (૫.૫) આ વિચારનું પ્રતિબિમ્બ છે ।

अस्मिन् प्राणाः प्रतिषदाः प्रजानाम्

अस्मिन् रयनामाविचारः ।

अस्मिन् प्रीते शीर्णमूलाः पतन्ति

प्राणाशंसैः फलमिव मुक्तवृन्तम् ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—આ પરમાત્મામાં જ પ્રજાના પ્રાણો જડાઈ છે । એમાં જ તે પ્રાણો રચના નાભિમાં આરાની પેટે અર્પિત થયેલા છે । જ્યારે એ પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય ત્યારે જ પ્રાણની એવળા હોંટલાથી છૂટા પડેલ પટ્ટની પેટે શિયિલમૂલ થતી લરી પડે છે ।

ભાવાર્થ—શુદ્ધયજુર્વેદમાં જેમ મનને વિષે કહેવામાં આવ્યું છે “યસ્મિન્નૃચઃ સામ યજુંષિ યસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતા રચનામાવિચારઃ । યસ્મિન્નૃચં સર્વમોતં પ્રજાનાં” (૩૪.૫) તેમ અહિં કવિ પરમાત્માને ઉદેશી કહે છે કે પ્રજાઓના પ્રાણો પરમાત્મામાં જ વદ્ધ છે અને તે નાભિમાં આરાની પેટે ગોઠવાયેલા છે । એટલે કે પ્રાણીજીવન પરમાત્મા સાથે જ સંકળાયેલું છે, તેથી છુદું નથી । આમ છતાં જ્યારે પરમાત્માનો અનુપ્રદ થાય છે ત્યારે એ પ્રાણ ધારણ કરવાની વૃત્તિ, એનું મૂલ અભિષા નષ્ટ થવાથી આપોઆપ સરી જાય છે । આ કથનમાં વિરોધ માસે છે, કેમ કે જો પ્રજાપ્રાણ પરમાત્મા સાથે પ્રયિત્ત હોય તો તે પરમાત્મા પ્રસન્ન થવાથી લરી કેમ પડે ! પણ એનો પરિહાર એવી રીતે કરવો જોઈએ કે પ્રાણીઓની જિજીવિષા તે અજ્ઞાનને આમારી છે । જ્યાં લગી પ્રાણીઓ પોતાને પરમાત્મારૂપ ન જાણે ત્યાં લગી જ તે જિજીવિષા ટકે છે અને ત્યાં લગી જ પરમાત્મામાં પ્રાણ સંકળાઈ રહે છે । પરમાત્મારૂપનું માન થતાં એ અજ્ઞાનનું મૂલ શિયિલ થવાથી જિજીવિષા આપોઆપ ચાલી જાય છે ।

નામિમાં આરા ગોઠવાયાની ઉપમા વેદ^૧ કાઢવી પ્રસિદ્ધ છે અને તે વૃહદાર-
બ્યક, મુન્ડક, કૌષીતકી આદિ ઉપનિષદોમાં પણ વહુ પ્રચાર પામી છે^૨ ।

મુન્ડકોપનિષદમાં ‘તસ્મિન્ દષ્ટે પરાપરે’ (૨.૨.૮) એ પદમાં જ્ઞાનયોગનો
મહિમા છે જ્યારે અહિં ‘અસ્મિન્ પ્રીતે’ એ ઉત્તરાર્ધમાં ભક્તિયોગનું માહાત્મ્ય છે,
જેવી રીતે ‘યમૈવૈવ વૃણુતે તેન ઇમ્યઃ ।’ (કઠ. ૨.૨૨) इत्यादिમાં છે । પાકું
પલ્લ વંધનથી છૂટું પડવાની ઉપમા પણ વહુ જૂની છે—“उर्वारकमिव बन्धनात्”
—શુક્લયજુર્વેદ ૩.૬૦ । કાલિદાસે પણ એનો ઉપયોગ કર્યો છે ।

अस्मिन्नेकशतं निहितं मस्तकानामस्मिन् सर्वा भूतयथेतयश्च ।

महान्तमेनं पुरुषं वेद वेद्यं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—અર્થ સો મસ્તક રહ્યાં છે, અર્માં વધીજ સંપત્તિઓ અને વિપત્તિઓ છે ।
અંધકારથી પર સૂર્ય જેવા પ્રકાશમાન વર્ણવાળા એ જ્ઞેય મહાન પુરુષને હું જાણું છું ।

ભાવાર્થ—પુરુષસૂક્તમાં (૪૦ ૧૦.૯૦.૧) પુરુષનું વર્ણન કરતાં ‘સદસ-
શીર્ષી’ પદથી હજાર મસ્તકનો નિર્દેશ છે જેનું અનુકરણ શુક્લયજુર્વેદ (૩૧.૧)
તથા શ્વેતાશ્વતર (૩.૧૪) આદિમાં છે । અહિં તો કવિએ પુરુષરૂપે પરમાત્માનું
વર્ણન કરતાં સો મસ્તકનો નિર્દેશ કર્યો છે । સો કે હજાર એ સંખ્યાભેદ માત્ર
છે, એનું તાત્પર્ય તો એટલું જ છે કે લોક-પુરુષ-રૂપ પરમાત્માને અનેક મુખ છે,
જ્યારે મનુષ્ય પુરુષ કે કોઈ પણ પ્રાણી પુરુષને માત્ર એક જ મુખ હોય છે । પર-
માત્માની વિશેષતા એ છે કે તમામ પ્રાણીઓના મુખો એ એના જ મુખો છે । શુક્લ-
યજુર્વેદમાં (૨૫.૧૩) મૃત્યુ અને અમરત્વ વચ્ચેને પરમાત્માની છાયા તરીકે વર્ણવ-
વામાં આન્યા છે । એ જ તત્ત્વને અહીં કવિ શુદ્ધી રીતે વહલાવી કહે છે કે વધી જ
વિભૂતિઓ અને વિપત્તિઓ લોકપુરુષરૂપ પરમાત્મામાં જ છે । આવા પરમાત્મપુરુષનું
વર્ણન ‘વેદાદ્યમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ।’ इत्यादिरूपे શુક્લ-
યજુર્વેદ (૩૧.૧૮) અને શ્વેતાશ્વતર (૩.૮)માં છે । તેને જ ઘોડા ફેરપાર સાથે
કવિ અહિં ઉત્તરાર્ધમાં પ્રયોગ કરે છે^૩ ।

આજ્ઞા પદ્યનું તાત્પર્ય પરમાત્માની ઓછોત્તરતા સૂચવવાનું છે । સામાન્ય લૌકિક
પુરુષ એકમુખ હોય છે, જ્યારે પરમાત્મ પુરુષને અનેક મુખો હોય છે । લૌકિક
પુરુષને સંપત્તિ કે વિપત્તિ હોય પણ તે વધી જ નહીં, જ્યારે પરમાત્મ પુરુષમાં વધી

૧ શુક્લયજુર્વેદ ૩૪.૫ ।

૨ વૃહદા• ૨.૫.૧૫ । મુન્ડક• ૨.૨.૬ । કૌષી• ૩.૧ ।

૩ પુરુષવે•—મુ• ૧ ।

સંપત્તિ-વિપત્તિઓનો સમાસ પડે જાય છે । ઔકિક પુરુષ જહાનાન્ધકારથી આકૃત્ત હોય છે જ્યારે પરમાત્મ પુરુષ એવી પર છે ।

.. વિદ્વાનશ્ચેતનોઽચેતનો વા દ્રષ્ટા નિરીહઃ સ દ પુમાનાન્મર્તન્નઃ ।

શરણકારઃ સતતં ચાક્ષરાત્મા વિશીર્યન્તે વાચો મુક્તયોઽસિન્ ॥૨૬॥

અર્થ—તે આત્મનંદ્ર પુરુષ વિદ્વાન્ છે અને અજ્ઞ છે, ચેતન છે અને અચેતન છે, કર્તા છે અને અકર્તા છે, પરિવર્તિષ્યુ છે અને અપરિવર્તિષ્યુ છે । એવાં ૯ પરમાત્માને વિષે વધા વાળીવિલાસો વિશી જાય છે ।

ભાવાર્થ—આ પદ્યમાં અનેક પરસ્પર વિરોધી વિશેષણદ્વન્દ્વો દ્વારા પરમાત્માનું અનેકરૂપત્વ તેમજ ઓછોચત્ત્વ સૂચવ્યું છે । કવિ છેવટે એવાં વિરોધી દ્વન્દ્વો દ્વારા વર્ણન કરતાં શકતો હોય તેમ કહે છે કે સાચી વાત તો એ છે કે કોઈ પણ વાગ્યુક્તિ પરમાત્માનું નિરૂપણ કરવા અસમર્થ છે । વિરોધી વિશેષણો દ્વારા પરમાત્માનું સમુણ સ્વરૂપ વર્ણવી કવિ છેવટે તેના નિર્ગુણ સ્વરૂપ તાલ્લુકા બ્રહે છે ।

વિશેષણગત વિરોધામાસનો પરિહાર અપેક્ષાવિરોધની પડે જાય છે । અહીં પરમાત્મા સર્વાત્મકરૂપે વિચક્ષિત હોવાથી અજ્ઞાની-જ્ઞાની, જહ-અચેતન, કર્તા-અકર્તા, વિતન્ન-અવિતન્નરૂપ જે વાંડે છે તે વધું પરમાત્મરૂપ હોવાથી તેમાં વધાંજ વિરોધી વિશેષણો ધટી શકે । વિનિષ્ઠાદિત્તગદ્ધમાં પરમાત્માનું શરીર ચિદ્-અચિદ્ ઠમપરૂપ કલ્યાણેલ છે તેથી તેમાં જેન પરમાત્મા ચિદ્ શરીર અને અચિદ્ શરીર કરી શકાય તેન જાહી પણ કહી શકાય । શુદ્ધાદિત્તના અવિપરીત પરિણામવાદમાં જે વાંડે જહ-ચેતન જગતમાં છે તે વધું પરમાત્માના પરિણામરૂપ મનાય છે એટલે તે મન પ્રમાણે પાડ કે ચેતન જે વાંડે છે તે વધું પરમાત્મરૂપ જ છે । તેવા વિચારોની છાયા આ પદ્યમાં છે । છતાં કવિ ‘યતો વાંચો નિર્વર્તન્તે’ ૯ તૈષ્ઠીરોપનિષદ્ (૨.૪.) ના વાક્યને અનુસરી છેવટે પરમાત્માનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ જ સૂચવે છે ।

શુદ્ધિવોદ્ધા ચોધર્નીયોઽન્નરરાત્મા વાદ્યધ્યાયં સ પરરાત્મા દુરાત્મા ।

નાસાવેકં ના પૃથગ્ નાર્મિ નોમી સર્વે ચૈતત્ પશયો યં દ્વિપન્થિ ॥૨૭॥

અર્થ—આ પરમાત્મા શુદ્ધિનો વોદ્ધા અને શુદ્ધિનો વિષય છે । તે અંદર છે અને બાહ્ય છે, ૯ શ્રેષ્ઠ આત્મા અને કનિષ્ઠ આત્મા છે, ૯ નથી એક કે નથી અનેક, અને છતાં તે ઠમપરૂપ નથી એન પણ નથી । કહી ૯ સર્વરૂપ છે કે જેનો પશુઓ—જીવાત્માઓ દ્રેષ કરે છે ।

ભાવાર્થ—સાંકલ્યતત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરી આત્મા અને પરમાત્માને ટાણુ પડે એવા

जे विरोधाभासी विचारो वेद, उपनिषद् अने गीता आदिनां अनेक रीति प्रकट
 स्पष्ट छे ते ज विचारोमांथी केटलाकने कविए आ पद्यमां विरोधाभासी विशेषण
 द्वन्द्वरूपे प्रथित कार्या छे अने ते द्वारा परमात्मानी लोकोत्तरता सूचवी छे । सत्त्व-
 दर्शन आत्मा-परमात्माने बुद्धि-अंतःकरणनो साक्षी मानी बुद्धिगत बोधनी छाया-
 बाण्डो करूपी कूटस्थ छतां तेने बोद्धा कहै छे, अने साथे ज ते 'आत्मा वा अरे
 द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्यासितव्यः' (गृहदा० ४.५.६) इत्यादि जेवा
 शब्दो द्वारा आत्माने बुद्धिवृत्तिनो विषय पण कहै छे । ए विचारसुगलने कविए
 बोद्धा अने बोधनीय कही प्रकट करै छे । 'तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य
 बाधतः' (ईशा० ५), 'सबाधाम्यन्तरो बाधः' (मुण्ड० २.१.२) जेवा शब्दोमां
 जे विचार उपनिषदोर् व्यक्त कयौ छे तेने ज अहिं कवि 'अन्तरात्मा' अगे 'बाध'
 शब्दधी व्यक्त करै छे । सर्वतत्त्वोमां आत्मा ज मुख्य तत्त्व होई ते पर के परम
 आत्मा तरीके सुविदित छे । पण कवि अहिं तेने 'दुरात्मा' पण कहै छे अने साथ
 विरोधी बाध भूकै छे । आ परात्मा अने दुरात्मानो विरोधाभास गीताना विभूति-
 योग अप्याप (१०)मां साष्ट छे । ज्यारे कृष्ण पोताने 'सिद्धानां पपिलो मुनिः'
 (१०.२६), 'सर्पाणासमि बासुकिः' (१०.२८), 'अनन्तश्चास्मि मागानाम्'
 (१०.२९) एम कहै छे सारे ते पोतानां परात्मा अने दुरात्मापणानुं द्वन्द्व घटाधी
 छेकटे तो लोकोत्तरत्व ज सूचवै छे । कविए अहिं ए ज मार्ग लीधो छे ।

भगवदेना नासदीय सूक्तमां मूलतत्त्वानुं स्वरूप बतावतां ऋषि कहै छे के नयी
 ते सत्, नयी असत् के नयी सदसद् आदि । तेम अहिं कवि आत्मानुं स्वरूप
 बतावतां तेने एक मानवो, दृश्य मानवो के उभयरूप मानवो इत्यादि विवरणो
 निवेद करै छे अने छेकटे कहै छे के ते तो सर्वात्मक छे ।

कवि आत्मानुं आनुं विरुद्ध देखानुं वर्णन करी छेकटे कहै छे के परमात्मानुं
 स्वरूप ज एहुं छे के जे अज्ञान अने क्लेश बासनाधी प्रसूत एवा माणसोपी न
 समजाय । उलटुं तेओने एहुं स्वरूप सांगळी तेना प्रत्ये द्वेप उत्पन्न थाय छे ।
 जीवात्माने कवि पशु शब्दधी वर्णवै छे ते ए सूचक के वस्तुतः माणस जात
 पण अज्ञानपाशधी बद्ध होई पशु जेवी दीन अने पराधीन ज छे, अने तेपी ज ते
 पशुपति-परमात्माना स्वरूपयी भडकै छे ।

सर्वात्मकं सर्वगतं परीतमनादिमध्यान्तमपुण्यपापम् ।

यासं कुमारमजरं च धुखं य एनं चिदुरमुदास्ते भवन्ति ॥ २८ ॥

અર્થ—સર્વરૂપ અને છતાં સર્વમાં રહેલ તેમજ વ્યાપ્ત; આદિ, મધ્ય અને અંતયી રહિત; પુણ્ય-પાપથી રહિત; બાલ છતાં કુમાર; વૃદ્ધત્વ રહિત છતાં વૃદ્ધ એવાં એ પરમાત્માને જે જાણે છે તે અમર થાય છે ।

ભાવાર્થ—ઘડિં પણ વિરોધાત્મકી વર્ણન છે । પરમાત્મા સર્વવ્યાપક અને સર્વ-રૂપ હોવાથી એવું વર્ણન વસ્તુતઃ વિરોધ વિનાનું જ છે । કવિનું મુખ્ય તાત્પર્ય તો એ છે કે જેઓ સર્વત્ર પરમાત્મદર્શન કરે છે તે જ મૃત્યુની પેઠી પાર જાય છે ।

આ પદ્યનું પ્રથમ પાદ શ્વેતાશ્વતર (૩.૨૧) ના 'સર્વાત્માનં સર્વગતં વિમૂઢ્વાત્' । એ વચનનું પ્રતિવિંશ છે । વીજા પાદમાં 'અનાદિમધ્યાન્તમનન્તવીર્યમ્' ગીતા (૧૧.૧૯) નો તથા 'ય આત્મા અપહતશામ્યા' હાન્ડોમ્ય (૮.૭.૧) નો પ્રતિ-ધ્વનિ છે । શ્રીજા પાદમાં 'ત્વં સ્ત્રી ત્વં પ્રમાનસિ ત્વં કુમાર ઉત વા કુમારી ત્વં જીર્ણો દષ્ટેન ષશ્વસિ' (૪.૩) તથા 'વેદાદ્યમેતમર્જરં પુરાણમ્' (૩.૨૧) એ શ્વેતાશ્વ-તરનો સંક્ષેપ છે । ચોથું પાદ પણ શ્વેતાશ્વતરના 'ય એતદ્વિદુરમૃતાસ્તે મવન્તિ' (૩.૧ તથા ૧૦) વચનની અનુદ્રુતિ માત્ર છે ।

નાસ્તિન્ન કાલો પ્રહ્લણિ પ્રહ્લધર્ચ્યે મૈત્રેયા જાયઃ સ્વસ્ત્વો નો પવિત્રમ્ ।

નાહં નાન્યો નો મહાપ્રો કર્તૃયાન્ નિઃસામાન્યો જાયતે નિર્વિશેષઃ ॥૨૯॥

અર્થ—આ મ્હણ—પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય ત્યારે મહાધર્ચ્ય, યજ્ઞ, જપ, સ્તુતિ-વાચન કે પવિત્ર—દર્મ યા યજોપવીત—એ કરતું કર્તવ્ય રહેતું નથી । પછી તો આત્મા હું નહિં, મોટો નહિં, નાનો નહિં એવો નિઃસામાન્ય અને નિર્વિશેષ થઈ જાય છે ।

ભાવાર્થ—પ્રાચીન કાલથી મહાધર્ચ્ય, માર્હસ્ય આદિ આશ્રમોની અને તે અંગેના કર્તવ્યપ્રાપ્તિની પ્રથા ચાલતી આવી છે । મહાધર્ચ્ય ધારણ કરી પ્રથમ આશ્રમમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરાવતું । વીજા માર્હસ્ય આશ્રમમાં અનેકવિધ યજ્ઞો કરવાનું વંધન હતું । ત્યાગામિમુખ વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં જપ, સ્તુતિવાચન, તેમજ પવિત્ર ગણાતા દર્માસન આદિનો ઉપયોગ કરવાની પ્રથા હતી । કવિ ઘડિં સંન્યાસાશ્રમના પ્રહ્લજ્ઞાનની સર્વશ્રેષ્ઠતા અને સર્વોચ્ચ કર્તવ્યતા વસ્તુતઃ કહે છે કે જ્યારે પ્રહ્લજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પ્રથમના ત્રણે આશ્રમોના કર્તવ્યો અને વિધાનો સ્વયમેવ અનુપયોગી બની છૂટી જાય છે । પ્રહ્લજ્ઞાન થયા પછીની આત્મદશા વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે તે યજુતે આત્મા હું—પ્રથમપુરુષ કે અન્ય—તૃતીયપુરુષ રહેતો નથી । તેમજ એનામાં મોટાપણા કે નાનાપણાનો માવ પણ રહેતો નથી । એ સામાન્ય અને વિશેષ

અર્થ—જીઓમલું નાનારૂપે દર્શન કરનારને આધિઓ અને વ્યાધિઓ સદા વઝીરી રહે છે । પરંતુ પૂર્વોક્ત પ્રકારે સર્વ તાલ સર્વનસ્પરુષ જે દેવ છે તેનું દર્શન થતાં જ દયા પરી સંતાપ નથી યામનો ।

ભાવાર્થ—અહિં કવિએ પહેલાના વચ્ચે પચોમાં સ્કંદના પામાત્માનું અદ્વૈતસ્વરૂપ વર્ણનું છે । તેથી ઉપનિષદો અને ગીતાની પેટે દ્વૈત અને અદ્વૈતજ્ઞાનની પટ્ટશ્રુતિ કરતાં મેદજ્ઞાનથી સંતાપ અને અમેદજ્ઞાનથી સંતાપનો અભાવ વર્ણવે છે । છાન્દોગ્યના 'તલિ દોરુમાનવિદ્' (૭.૧.૩) ૧ દ્વંષ્ટા વાક્ષ્ણાં આમજ્ઞાનની પટ્ટશ્રુતિ અને ધર્મોપધિથી મેદજ્ઞાનજન્ય સંતાપનું સૂચન છે, તેજ માથને કવિએ અહિં કથારે સ્પષ્ટતાથી વર્ણવ્યો છે ।

[અદ્વૈત્ય પં० માધવાચાર્ય, પં० દલસુભ માલમણિયા તથા શ્રી મહેન્દ્રકુમાર 'અમર'નો હું તેમના પૂર્ણ સહકાર વડે હરથથી આપી છું ।]

શુદ્ધિપત્રક ।

પૃ०	પં०	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૩	૧૦	મૂલ	મૂલ
૫	૧૦	ચાલ	ચાલ
૭	૨૧	ધનો	ધનો
૮	૨	પાલી	માલી
૮	૩૦	કે	કે
૮	૩૪	'મતમ્યા'	'મત્ર' થા
૧૦	૪	વેદવેદ્યં	વેદ વેદ્યં
૧૨	૯	છે,	છે,
૧૨	૨૧	વેદવેદ્યં	વેદ વેદ્યં
૧૬	૨૧	પર્વો :	પર્વો :
૧૭	૧૦	ગ્મા(મ)નો	માનો
૧૭	૩૦	મિ.સ્વપાનો	મિ.સતપાનો
૧૯	૧૯	વિશ્વવસ્તુ	વિશ્વવઃ પાત
૨૪	૨૦	વસ્તુનો	વસ્તુના